

TEMA:

VEČNO VRAĆANJE ISTOG U NIČEOVOJ FILOZOFIJI

Autor:

Miloš Rastović

S A D R Ź A J

I	UVOD	
	1. NIČEOV PERSPEKTIVIZAM.....	1
	2. O PRIVIDJENJU I ZAGONECI.....	6
II	KOSMOLOŠKI SMISAO UČENJA O VEČNOM VRAĆANJU ISTOG.....	12
III	O PROLAŽENJU Ontološki smisao učenja o večnom vraćanju istog.....	22
IV	MI NEUSTRAŠIVI Etički smisao učenja o večnom vraćanju istog.....	30
V	BOG JE MRTAV.....	39
VI	DIONIZIJSKI SVET.....	49
	LITERATURA.....	55

UVOD 1. NIČEOV PERSPEKTIVIZAM

Čovek je nepoznanica samom sebi. On je oduvek težio da otkrije samog sebe i svet u kome živi. Šta je čovek? Šta određuje čoveka kao takvog? Da li je čovekova sudbina određena metafizikom? Šta je svet? Kakva je interakcija između čoveka i sveta? To su metafizička pitanja pred kojima čovek stoji otvoren.

Filozofija se od samog početka suočila sa tim problemom. Pitanje čoveka i sveta i njihova medjuzavisnost je ostala zagonetka. Varijeteti analiza i razmišljanja na tu temu su bila brojna i ona su se kretala od neugodnog ćutanja id est njihove saznajne nepojmljivosti ili su bili protkani izrazom stalnih nedoumica do eksplikativnih metafizičkih konstrukcija celine sveta. Naime, dok je presokratska tradicija bila zaokupljena velikim kosmološkim impresijama nastajanja i propadanja, rađanja i smrti, dotle je poslesokratska tradicija uzdigla svet i čoveka do idealističkih visina i tumačili ga na eshatološki, teološki, teleologijski, mehanicistički, panlogistički, panpsihistički, panteistički i druge načine. Svi pokušaji razrešavanja ovog neraspletenog čvora u tradicionalnoj filozofiji su bili metafizički; oni su bili tumačeni iz perspektive onostrane egzistencije. Uopšte uzevši, oni su predstavljali izraze ljudskog očajanja i patnje koje on nije mogao da izdrži. To je bio trenutak kada je čovek pronašao *boga* kao metafizičkog ideala, kao bezvremenog, kao *esprit* ljudskog postojanja, kao fatamorganu. Na taj način se perspektiva tumačenja sveta sve više sužavala i svodila na transcendenciju ovozemaljskog sveta. U tom smislu čovek se sve više udaljavao od samog sebe i metafizičku utehu tražio u onostranosti. Takvo transcendiranje sveta, u stvari, ništa nije promenilo, samo je umesto zadovoljenja samog čoveka, zadovoljavala nebeska bića i druge hipostazirane sadržaje. Problem je time bio samo premešten, ali ne i rešen.

U svakom slučaju ovakva duhovna klima, koja je vladala dvehiljadugodišnjom tradicijom, dovela je do kulminacije vladavine hrišćansko-moralne tradicije koja je imala za posledicu veru u paradoks ljudskog postojanja (*Dasein*), odnosno primat natčulnog sveta nad čulnim, ideala nad stvarnošću, uma nad telom, transcendentnog nad imanentnim, onozemaljskog nad ovozemaljskim, bezvremenog nad vremenskim. Upravo u tim relacijama filozofija traga za novim izvorima mišljenja i nastoji da eksplicira neke skrivene intencije, koje su bile u potpunosti potisnute, a koje naše mišljenje određuje kao takvo. Drugim rečima, filozofija je tražila *obrat* u svom misaonom htenju i delovanju, ona je tražila izlaz sa one strane inteligibilnog sveta, sa one strane transcendentnih ideala u ovozemaljskom životu. Ovom problematikom je posebno bio zaokupljen Niče koji zauzima značajno mesto u istoriji filozofije. On je prvi jasno istakao vrednost ljudskog opstanka bez moralnih i hrišćanskih ideala. Iako to nije uspeo najjasnije da odredi, ona ga je pokretala i opsedala čitavog života.

Istinske izvore on je našao u grčkoj filozofiji. U svom ranom spisu "*Filozofija u tragičnom razdoblju Grka*"¹ (napisanom 1873. god.) Niče se bavi tumačenjem dela predsokratskih filozofa. Jedino je u njima video prave *tragične* filozofe. Dok se pojam tragičkog, u tradicionalnom shvatanju, uglavnom odnosio na nešto negativno (patnju, bol, strah, smrt, bolest, strepnju), nešto što prezire život, za Ničea tragično jeste upravo ono veselo, radosno, ono što afirmiše život u celini u svim njegovim raznovrsnim oblicima. Tragični filozof spoznaje tragičnu bit sveta. Ona se ogleda u stalnom prepletanju života i smrti, bola i radosti, ljubavi i mržnje, uzlaznog i silaznog života, naime, u onom "sve je jedno". Tezu da je "sve jedno" Niče je shvatio isto kao i presokratovci: jedno je mnoštvo, pluralitet. Da je svet celina, da je "sve" podložno promeni, da sve stvari prelaze jedna u drugu, da se iz kosmološkog shvatanja sveta odnosno iz perspektive prirode i njenih stanja ponovo sagledava opstojnost sveta i čoveka, jeste ključno za Ničeovu filozofiju. Počelo (*Urstoff*) svih stvari presokratski filozofi su nalazili u prirodnim elementima: vodi, zemlji, vazduhu i vatri. To je bio embrion iz koga su gradili svoju konstrukciju sveta. Oni su imali takvu spoznaju

¹ Ovaj spis je kasnije dopunjavani i preradjivani tako da je objavljen tek posle Ničeove smrti 1903 god. Napomena: svi bibliografski podaci o navedenim naslovima nalaze se u spisku literature na kraju rada.

sveta jer su tumačili svet iz tela, iz organskog, iz onog niskog, nagonskog. Sve ovo je imalo mnogo zajedničkog sa Ničeovim filozofskim koncepcijama.

U tom pogledu omnipotentnost prirode, njena amorfnost struktura i fluidni karakter, kao i neuhvatljivost predstavljaju "*idealno tlo*" na kome Niče gradi svoju raskošnu filozofsku građevinu. Bit prirode se ogleda u njenoj preobilnosti, premoći, rastu, širenju, stalnom trošenju i davanju; ona je stvaralačka moć iz koje se sve radja i ponovo u nju ponire. Pojam prirode, kao metafizike nesvesnog postojanja, koja je u kasnijim spisima dobila naziv život, nastajanje i volja za moć, je glavni motiv Ničeove filozofije. Ovakvo Ničeovo stanovište se može okarakterisati kao povratak arhajskom, iskonskom životu. Konsekvenca takvog njegovog stava jeste razbijanje normi i okova svakodnevnog života, tj. rušenje transcendentnog ideala sa koga spadaju sve maske i za sobom ostavljaju samo nagost. Na taj način se otvara jedan ekstatički svet neizvesnosti, iznenadjenja, opasnosti i rizika.

Jedna od osnovnih misli Ničeove filozofije, kroz koju on posmatra čoveka i svet i njihovu interakciju, jeste *smrt boga*. Bog je za njega simbol "natprirodnog" (*Ubersinnliche*), neživotnog sveta i antipod je čulnom, životnom svetu; on je simbol onostranosti, onog nepromenljivog, večnog i antipod zemaljskom, promenljivom, prolaznom. On je simbol vladavine metafizičkih, moralnih, religioznih, političkih i drugih vrhovnih vrednosti nad životom. *Nihilistički* stav "Bog je mrtav" ima propedeutički karakter u smislu u kojem on ruši stare tablice vrednosti, normi i pravila i uspostavlja nove. Ono što Ničea zanima jeste jedan "*protupokret*"² u odnosu na dosadašnje vrednosti. To Niče postiže *prevrednovanjem dosadašnjih vrednosti* koje proizilaze iz principa procenjivanja vrednosti života, odnosno *volje za moć*. U tradicionalnoj filozofiji Sokratov stav "spoznaj samoga sebe" za Ničea označava preokret u shvatanju čoveka. Čovek spoznaje samoga sebe i svet u kome živi logičkim instinktom. Svesno u potpunosti nadvladava nesvesno, logika i moralni ideali postaju jedino merilo vrednosti života. Prevladavanje logičkih i moralnih ideala, koji odvrćaju čoveka od života, Niče pronalazi ne u čoveku hrišćansko-moralnih vrednosti, već u *natčoveku* koji postavlja nove vrednosti. Natčovek je rezultat volje za moć tj.

² Vidi: Friedrich Nietzsche, "*Volja za moć*", str.5.

njenog stalnog prevladavanja. Kroz prizmu ovih spomenutih, po mišljenju brojnih autora, glavnih Ničeovih tema³, ovaj nemački mislilac na perspektivistički način sagledava svet i čoveka. Autor ovoga rada će nastojati da pokaže da sve ove teme počivaju na *večnom vraćanju istog* kao Ničeovoj fundamentalnoj i sveobuhvatnoj ideji. U tom kontekstu ovaj rad će ukazati na različite sadržinske i metafizičke aspekte ideje o večnom vraćanju istog, kao predgovora svim ostalim temama. Zadatak koji stoji pred autorom jeste da ukaže i na konsekvence prevladavanja transcendentalnog metafizičkog ideala kroz prizmu dionizijskog sveta iz kojeg proističu pitanja na koja će se pokušati dati odgovor.

Rušenjem transmudanih ideala Niče uspostavlja kraj dosadašnje istorije metafizike. Medjutim, njen kraj ne znači i kraj istorije ljudskog postojanja, već naprotiv, ona je jedan novi **početak**. Shodno tome, Niče početak nije shvatio samo kao dovršenje postojećih vrednosti, već i kao oslobađanje. U carstvu takvog postojanja čoveka i sveta, ogoljenog od anemičnih ideala, otvara se mnoštvo puteva, mogućnosti, perspektiva i tumačenja. Perspektiva jeste jedna mogućnost, odnosno način otkrivanja same stvarnosti. Niče to ilustruje na najbolji način u svojoj knjizi *"Tako je govorio Zaratustra"*. Navešćemo neke najupečatljivije Zaratustrine povike svojim učenicima. U odeljku *"O vrlini darodavki"* Zaratustra kaže: *"Hiljadu staza ima kojima se još nikada nije išlo; hiljadu zdravlja i skrivenih ostrva života. Neiscrpni neotkriveni su i dan-danas čovek i čovekova Zemlja"*⁴. U odeljku *"O duhu teže"* kaže: *"Mnogim putevima i načinima sam dolazio do svoje istine;...I nikad nisam voleo da se raspitujem za put...Radije sam pitao i kušao puteve same...Jedan jedini put, naime-ne postoji!"*⁵. Zaratustra zapravo pokazuje način na koji čovek može ostvariti svoju mogućnost. Time Niče ukazuje i na mogućnost pluralističkog tumačenja sveta. Svet je poimao kao prostor tumačenja. On ga nije shvatao kao činjeničko stanje, već kao nešto promenljivo, što je u stalnom bivanju, u "prolaženju"; ona je simptom rasta i propasti života⁶. Ono što je stalno u tom svetu jesu promene stanovišta u njegovom beskrajnom tumačenju. U tom smislu svako tumačenje ima

³ Vidi: Martin Hajdeger *"Evropski nihilizam"*, str. 125.

⁴ Vidi: Fridrih Niče *"Tako je govorio Zaratustra"*, str. 118.

⁵ Vidi isto, str. 250.

⁶ Vidi: F. Nietzsche *"Volja za moć"*, str. 294 i 298.

perspektivistički karakter. Sa druge strane, svako tumačenje je perspektivistički ograničeno jer ono samo na jednokratni način unosi smisao u ljudski opstanak. Iz toga proizilazi eksperimentatorski karakter tumačenja koji implicitno uključuje u sebe i momenat stalnog prevladavanja. Prevladavanje, u Ničeovom smislu, ne znači puko uništavanje, već samo podređivanje sebi, odnosno stupanje u inferioran položaj u odnosu na trenutno tumačenje. Na taj način svet je već uvek nekako protumačen⁷. Igra perspektivističkog prevladavanja proizilazi iz Ničeovog shvatanja života. Život, odnosno volja za moć kao temelj svekolikog postojanja, je ono promenljivo. Tada se *mutatis mutandis* menjaju i tumačenja. Potrebu za novim tumačenjem Niče izvodi iz volje za moć, odnosno u razlici moći. Razlika moći se ogleda u jačini (kvantumu) što određuje njen položaj u svetu. U tom sklopu ovaj filozof sagledava svet kao odnose različitih perspektiva tj. kao trenutni odraz neke perspektive.

Ono što Niče omogućava da kroz tu paradigmu shvata svet i čoveka jeste upravo tema ovog rada: večno vraćanje istog. Promišljanje ove ideje, kao temeljno obeležje njegove filozofije, jeste upravo ono o čemu će biti reči na stranicama koje slede.

*

* *

⁷ Niče u knjizi *"Genealogija morala"* eksplicitno kaže: *"Razvoj neke stvari, nekog običaja, nekog organa...je niz više ili manje dubokih, više ili manje uzajamno nezavisnih procesa nadjačavanja,....Svako nadjačavanje i nadvladjivanje novo tumačenje."* Str. 74.

2. O PRIVIDJENJU I ZAGONECI

Posmatrati svet odozdo, iz perspektive niskog, jeste programski zahtev Ničeovog mišljenja. Upravo u toj perspektivi se ogleda njegovo učenje o večnom vraćanju istog, koje zauzima središnje mesto u celokupnom opusu. To je istovremeno najdalekosežnije i najosobenije učenje koje otkriva smisao njegove filozofije. Ono je, takodje, i najnepristupačnije i najzagonetnije učenje, jer pruža metafizički uvid u njegovu filozofiju i konstrukciju sveta i čoveka u celini. Sam Niče je najviše cenio ovu svoju misao i pridavao joj najveći značaj što je posebno izraženo u "*Zaratuštri*". Kada govori o natčoveku, on se obraća *svima*, kada govori o smrti boga i volji za moć *nekolicini*, a kada govori o večnom vraćanju istog, govori *samom sebi*. Niče ju je doživljavao kao "pobednu misao", "veliku uzgojnu misao", "najtežu misao", "bezdanu misao", "najdublju misao". U svom autobiografskom delu "*Ecce Homo*" Niče kaže da mu je ona zasijala poput munje avgusta 1881 god. dok se šetao šumama Silvaplanskog jezera "*6000 stopa s one strane čoveka i vremena*"⁸. Time Niče pokazuje da je misao o večnom vraćanju istog njegovo najpregnantnije učenje.

Smisao učenja o večnom vraćanju istog se ogleda u svom dvostranom karakteru. Sa jedne strane, ona nastoji da nagovesti i predskaže istoriju budućih vekova u čemu se ogleda njen profetski karakter. Time ona više liči na predskazanje jednog opskurnog proročanstva nego na jednu sistematsku obradjenju filozofsku ideju. Sa druge strane, Niče ovu misao više naznačuje nego što je stvarno tematski razvija. Na taj način ona izmiče pojmovno-analitičkoj razradi. Pominje se samo u "*Veseloj nauci*" pod naslovom "Najveće težište" (paragraf 341), u "*Zaratuštri*" i u njegovoj zaostavštini "*Volja za moć*" gde je on nastoji, doduše šturo, tumačiti na analitičko-pojmovan način. Najbolji metafizički prikaz ove ideje je dat u "*Zaratuštri*", koja je podeljena na četiri dela. Tema prvog dela je smrt boga, drugog je volja za moć, a trećeg i četvrtog večno vraćanje istog. Radi bolje ilustracije biće protumačena neka mesta iz "*Zaratuštrinog*"

⁸ Vidi: F. Niče "*Ecce Homo*", str. 79.

predgovora i odeljka pod nazivom "Ozdravljenik". Sedeći u šumi, kada je sunce bilo u zenitu, Zaratustra je pogledao uvis i video jednog orla, najponosniju životinju, koji je pravio u vazduhu velike krugove i zmiju, najmudriju životinju, koja je obavijala njegov vrat. Zaratustra viknu: "*To su moje životinje! Neka me moje životinje vode!*" Već ovde Niče, kroz prizor dve životinje u formi zagonetke, nagoveštava krug- kroz orlovo kruženje i prsten- kao stalno kruženje kroz zmijino obavijanje. Taj prsten će kasnije Niče nazvati pečatni prsten i godina večnosti. Ali, životinje nisu te koje prave kružno kretanje, već se one samo uklapaju u njega kako bi sebe ostvarile. Tim kružnim kretanjem i njegovim ponavljanjem, Niče određuje sve događaje u svetu, kao i samog čoveka, u čemu se ogleda izraziti metafizički karakter ove ideje. On ne uzima slučajno ove dve životinje kao Zaratustrine pratiocice. Ponos i pamet je upravo ono što je potrebno Zaratustri kako bi prevladao postojeći svet hrišćanskih vrednosti. U odeljku "Ozdravljenik" njemu životinje kažu: "*Ti si učitelj večitog vraćanja – to je sad tvoja sudbina!*" Ovo Zaratustra ne može da izgovori svojim učenicima, to govore samo životinje. Zaratustra ovu misao samo nagoveštava; više indirektno nego direktno, u slikama i metaforama. Na taj način je ona obavijena velom tajnovitog znanja. U tom smislu Zaratustru možemo okarakterisati kao mistagoga. Misao o večnom vraćanju istog ostaje kod samog Zaratustre kao neizgovorena misao-reč. To je misao koja ne odaje sebe na neposredan način, u čemu se sastoji ezoterički karakter ove ideje. Time se ova misao kreće u shemama *neizrecivosti*. Koren neizrecivosti se nalazi u Ničeovom metafizičkom uvidu o postojanju čoveka i sveta. Ono što Ničea zanima jeste *kako* postaje ono što *jest*. Neizrecivo postaje dostojno pitanja. Time on dovodi u pitanje postojanje dosadašnjeg sveta kao takvog. Treba istaći da se konsekvencija ovako shvaćene neizrecivosti sastoji u njenoj *neprenosivosti*: "*Sad vam velim da izgubite mene i pronadjete sebe; a tek kad me se svi budete odrekli, ja ću vam se vratiti*"⁹. Ovim Niče ukazuje na istinsku mogućnost ljudskog bistvovanja koja se sastoji u iskušavanju samoga sebe. Vaga ljudskoga opstanka se nalazi u iskušavanju života, "*preživljanju*". O samom svetu se ne odlučuje na osnovu onoga što smo videli ili čitali, već ono što smo proživeli, a to za Ničea znači doživljeno pustiti kroz telo. Time čovek postaje

⁹ Vidi: F. Niče "*Tako je govorio Zaratustra*", str.119.

pozornica. Biti pozornica znači učestvovati u drami sveta. Oko naučnika može da utvrdi razne pojave i njene zakonitosti, uvo umetnika da čuje razne orgijastičke zvukove prirode, a srce filozofa intuitivno oseća ono što jest. Zbog toga se ideja o večnom vraćanju istog pojavljuje u formi zagonetke (*ein Ratsel*).

Ničeova ideja o večnom vraćanju istog ne predstavlja nikakav unapred strogo utvrđen teorijski plan. Ona se ne može diskurzivno ni empirijski dokazati, niti opovrgnuti. Mi možemo na diskurzivan način shvatiti bit neke stvari ili pojave, ali ne i njeno stvarno postojanje (*Dasein*). Njen unutrašnji smisao je teško uhvatljiv, skoro netransparentan, mutan, u čemu se ogleda njena imanentnost.¹⁰ Jedino što predstoji istraživaču ovog lucidnog učenja jeste da intuitivnim uživljavanjem rasvetli njenu suštinu. To znači prepustiti se onom istom iskušenju, opasnosti i rastrojstvu kao i sam Niče, a pri tom ostati strog i konzekventan u tumačenju ove misli.

Kao što je napomenuto Niče ovu misao naznačava u slici i metafori. Dok kao mislilac oblikuje unutrašnje jezgro ove ideje, on je kao filolog direktno izvodi metaforom. Time je posegnuo za umetničkom komponentom koja je postala konstitutivni element njegovog mišljenja. Ona se ogleda u dinamičkoj naravi koja odgovara njegovoj sposobnosti da prati pokretljivost telesnog života. Ona nema za cilj otkrivanje "suštine stvari", ono što je stalno i postojano, već otkrivanje i opisivanje onog nestalnog, nepostojanog, onog "*sve teče*" što ostavlja telesni utisak. Na taj način je Niče smatrao da je otkrio izvorni oblik mišljenja koji nema siguran oslonac u samome sebi. U tome se pokazuje skrivenost i

¹⁰ Uzrok nedovoljno uobličivosti ideje mogla bi se, možda, tražiti u njegovoj bolesti. Za promišljanje je uvek morao upotrebljavati časove kada nije imao bolove. Čitav njegov život je bio neprestana borba između zdravlja i bolesti, rasta i propadanja života, ugone i patnje koje je proživljavao. Zbog toga se on može okarakterisati kao život jednog rekoalescenta koji je na putu ozdravljenja, oporavljenja, samoprevazilaženja. Snaga koju je crpio iz takvih trenutaka, pomogla mu je u reflektiranju njegove filozofije. Isto tako motiv usamljenosti se provlači kroz čitavo njegovo delo. Nijedan lični doživljaj nije u tolikoj povezanosti sa njegovom filozofijom kao njegov doživljaj usamljenosti. Usamljenost je za njega značila odvratanje od altruizma, društva, crkve, "rulje", ona je značila povratak sebi, povratak u zavičaj, stalno samoprevazilaženje. Koren njegove usamljenosti možemo pronalaziti i u tome što nije pronašao nikog bliskog po svom afinitetu, nije pronašao sagovornika: "*Nemam nikog među živima kao ni među mrtvima s kojim bih se osećao bliskim*" (Pismo Francu Overbuku, 5.VIII 1886 – F. Niče "*Izabrana pisma*", str. 228.). Misao koja ne može da nadje sagovornika, a hoće da ostane sačuvana, ostavlja za sobom pisani trag. Pisanje je način opstanka mišljenja u iznudjenoj ćutnji. Piše se radi budjenja onih koji su odsutni od života ili još nisu rođeni. Sa druge strane, Niče u usamljenost neophodna kako bih mogao da doživljava i iskušava svoje misli. On je smatrao da svaka filozofija sadrži "lično raspoloženje i boju" njenog autora koja se ne može opovrgnuti (vidi: F. Niče "*Filozofija u tragičnom razdoblju Grka*", str. 7.). U tom smislu tačka susreta sa Ničeovom idejom večnog vraćanja istog, jeste intuitivno uživljavanje.

zavodljivost jezika. Tako je vratio jeziku čulnu neposrednost, telesnost koja mu je bila oduzeta tradicionalnim metafizičko-pojmovnim shematizmom. Ničeov jezik je snažan, poletan; on ima munjevitih asocijacija, raskošne metafore i aforistički stil. Mnogo zavodjenja, opčinjavanja, igre odgonetanja, prikrivanja je postala prava strast njegovog stila. Naravno, vehemetnost jezika se ne iscrpljuje u potpunosti u metaforičkim varnicama. Probiti se kroz masku Ničeovih metafora i slika, kako bi odgonetnuli njegovu misao, je veoma teško. Shvatiti Ničea znači prepustiti se njegovim lavirintskim putevima, a da pri tom ne budemo zavedeni neobičnim stilom njegovog jezika. Jedino na taj način oko naučnika može dospeti do biti njegove filozofije, a da pri tom zadrži nepristrasni i kritički ton. U isti mah, oko umetnika od istraživača zahteva da se prepusti igri zavodjenja, da bude pristrasan, da pregori u čitanju kako bi uživljavanjem dospeo do skrivene biti njegove filozofije, do onog nemišljenog.

Rodno mesto, na kojem on gradi svoj jezik slika i metafora, predstavlja kritiku tradicionalnog logičkog-diskurzivnog jezika. Ovaj filozof smatra da je tradicionalni pojmovni jezik pleonazam. Dok tradicionalni pojmovni filozofski jezik ima pretenziju na izvesnost, sigurnost, konzistentnost čime se pokazuje njen naučni karakter, metaforički jezik kazuje ono neuhvatljivo, neizvesno. Pojmovni jezik se temelji na shematizovanju, simplifikovanju i unifikaciji "*mnoštva stvari*", odnosno stavljanja pod isti poklopac raznolikost stvarnosti sa ciljem da u potpunosti ovlada životom, neredom stvarnosti. Takav način otelovljenja pravila, reda, mere, granice, oblika, jasnoće, pod koji se podvodi bujica sveopšteg kretanja, Niče naziva apolonskom scenom sveta. Pod njom podrazumeva svet oka, svet vizije, svet individuacije koji posmatra, prevodi, tumači razna dionizijska orgijastička stanja u pojmovni jezik. Nasuprot apolonskoj slici sveta, stoji dionizijski svet aktivnosti, stvaralačkog nagona, neuhvatljivog impulsa. U apolonsko-sokratskoj slici sveta čulna priroda biva okamenjena i mumifikovana kao pojam. U tom pogledu pojam ostaje samo jedan *residuum* žive slike prirode. Sa druge strane, Niče metafore određuje kao "*fundamentalni čovekov nagon*"¹¹ koje nastaju čulnim podražavanjem prirode. Intuitivno opažanje pretpostavlja *prenos* primljenih slika u metafore na osnovu

¹¹ Vidi: F. Niče "*Knjiga o filozofu*", str.85.

sličnosti i asocijacija. Na taj način metafora uvek prethodi "*hladnom*" i "*bezbojnom*"¹² pojmu.

Medjutim, jezik, bilo pojmovni bilo metaforički, je pod logičkom prinudom. On je određen gramatikom koju je Niče nastojao da prevaziđe. Srušiti gramatiku ("*narodnu metafiziku*"¹³) u dosadašnjoj istoriji filozofije je bio uzaludan pokušaj. Čovek se stalno kreće u logičkim shemama jezika: "*Filozof je uhvaćen u mreže jezika*"¹⁴. Dokle god je on u mreži jezika, on je u metafizici. Ničeov aporetički pokušaj raskrinkavanja pojmovno-logičkih shema jezika se može slikovito opisati kao posmatranje sveta kroz zamagljeno staklo, čiju pozadinu samo možemo naslutiti.

To ne znači da je Niče u svojoj filozofiji u potpunosti odbacio pojmovni jezik. On zna da je pojmovni jezik zapravo sredstvo filozofije što pokazuje u svojoj zaostavštini "*Volja za moć*". Ovaj filozof smatra da nema mišljenja bez identifikacije, izjednačavanja metafora ili apstrakcija sa samom stvarnošću. Svako prenošenje jeste izjednačavanje. Na taj način je i svaka metafora pojmovno isposredovana. Jezik, bilo u prozaičnoj ili u metaforičkoj upotrebi, za Ničea nije imao veći teorijsko – saznanjini značaj, jer on predstavlja samo prenošenje čulnih utisaka u metafore, a kasnije u pojmovne sheme¹⁵. Za Ničea jezik predstavlja više izraz praktične potrebe čoveka radi održavanja života. On proizlazi iz potrebe za saopštavanjem koja se nalazi u svesti: "*razvitak jezika i razvitak svesti idu ruku pod ruku*"¹⁶. Svesno mišljenje se zbiva u rečima i znacima, odnosno metafizičkim zamkama jezika koje određuje gramatika. U tome se ogleda perspektivizam Ničeovog jezika: on se sa jedne strane oslanja na perspektivu pojmovnog shematizma, dok sa druge strane nastoji da prevlada tu perspektivu slikom i metaforom, koja je opet perspektivistička. Pojam zahteva metaforu isto onoliko koliko i metafora zahteva pojam. Ovde je jasan zaključak: filozofija se ne može lišiti pojma, jer ukoliko bi to napravila, lišila bi se odnosa

¹² Niče koristi metafore "hladni", "bezbojni", "grobница intuicija" za pojmovni jezik kako bi izrazio svoj podozriv stav prema tradicionalnom pojmovnom-diskurzivnom jeziku (vidi: F. Niče "*Knjiga o filozofu*", str. 84.).

¹³ Vidi: F. Niče "*Vesela nauka*", str. 260.

¹⁴ Vidi: F. Niče "*Knjiga o filozofu*", paragraf 103, str. 47.

¹⁵ Vidi: Mihailo Djurić "*Niče i metafizika*", str. 314.

¹⁶ Vidi: F. Niče "*Vesela nauka*", V knjiga, odeljak "*O "geniju vrste"*", paragraf 354, str. 259.

prema sebi. Isto tako se ne može lišiti metafore, jer bi time izgubila svoju stvaralačku i kreativnu inventivnost.

In summa: i metafora i pojam predstavljaju perspektivistički pokušaj filozofskog mišljenja u kojem Niče pokušava da otvori jednu novu perspektivu. Nova jezička perspektiva označava *mogućnost* novog načina mišljenja. *Eo ipso* to u Ničeovom smislu implicira jedan nov filozofski početak (*arche*) u čemu se ogleda metafizički koren njegovog pokušaja. Drugim rečima, izraženo Ničeovom terminologijom, potpuna specifikacija ovog problema se nalazi u jedinstvu dionizijskog i apolonskog. Kako se dionizijsko ne iscrpljuje u nagonskom, strastvenom, zanesenjačkom, neobuzdanom porivu, tako se ni apolonski poriv ne iscrpljuje u otelovljenju granice, reda, jasnoće i shematizacije. Pošto je apolonsko proizašlo iz dionizijskog temelja, granica između njih je veoma kolebljiva. Oni su upućeni jedan na drugi: Dionis govori apolonskim jezikom, a Apolon dionizijskim. Tu Niče pronalazi *tragički* karakter grčke drame.

*

* *

II KOSMOLOŠKI SMISAO UČENJA O VEČNOM VRAĆANJU ISTOG

Pojam *tragičnog* predstavlja polaznu tačku u razumevanju Ničeove filozofije. Ona je bila najpostojanije plodno tlo na kome su izranjale,

transfigurirale, ispitivale svoje unutrašnje mogućnosti sve ostale njegove misli, a u kasnijoj fazi Ničeovog filozofiranja dobijala je samo drugi oblik. U spisu "*Rodjenje tragedije*", on je grčku tragediju sagledavao kroz dva protivna umetnička nagona: dionizijskog i apolonskog. Antitetika dionizijskog i apolonskog se pojavljuje kao odnos htenja i znanja, života i patnje, radosti i bola. Apolon otelovljuje sliku sna, pojave, privida, vizije, individuacije i na taj način nastoji da potiskuje, interiorizuje ono negativno, bol, patnju. Dionis, naprotiv, kao otelovljenje opoja, zanosa, nastoji da eksteriorizuje, afirmiše bol, patnju na taj način što ga vraća pra-temelju, njegovom izvornom jedinstvu, onom nagonskom, nesvesnom, animalnom. Niče ovu antitetiku, kao što je rečeno u prethodnom poglavlju, razrešava u jedinstvu boga Apolona i boga Dionisa, u čemu se ogleda bit grčke tragedije. U jedinstvu dvaju nagona on je u Dionisu pronašao ključ za rešenje antitetike života i patnje, jer je on nadmoćniji od Apolona. Dionis je za Ničea simbol izvornog jedinstva, stvarajuća i razarajuća sila koja afirmiše sve postojeće, čak i ono negativno. Upravo moć afirmacije, koja se sastoji u preobražavanju, metamorfozi, transfigurisanju, vrhunskom potvrđivanju (*Bejahung*) sveg postojećeg, kazivanju DA životu, sačinjava suštinu tragičnog u Ničeovoj filozofiji. U tom pogledu Niče je tragično označavao simbolom boga Dionisa¹⁷; ono stoji na početku i na kraju njegove studije. Sa druge strane, doprinos apolonskog se sastoji u tome što tragično izražava kroz svet slika, pojava tj. u drami. Na taj način se apolonsko pokazuje kao objektivizacija dionizijskog.

Polazna osnova, na kojoj Niče gradi tragično uvidjanje o svetu i čoveku, jeste njen dionizijski temelj. U spisu "*Nesavremena razmatranja*", u drugom delu pod naslovom "*O koristi i šteti istorije za ljudski život*" Niče daje prve obrise ideje o večnom vraćanju istog. Ona se tu naslućuje više kao mogućnost, nego kao stvarna realizacija. Nigde nije pomenuta po imenu, ali je implicitno prisutna u ovom spisu. Pošto Niče ovu ideju nigde nije izričito navodio, a kamoli objašnjavao u svom spisu, metodom uživanja možemo otkriti njen smisao. U tom pogledu pojam života jeste ključan za razumevanje Ničeovog tragično-dionizijskog stanovišta, a sa tim u vezi i ideja o večnom vraćanju istog. On je život shvatao prevashodno kao prirodnu moć, ono što je

¹⁷ Da je Niče tragično u potpunosti poistovetio sa dionizijskim vidi: F. Niče "*Sumrak idola*", str. 99, 100.

nagonski određeno, što ima stvaralački karakter, kao akt spontaniteta u ispoljavanju vlastitih mogućnosti. *Zaboravljanje* je glavni motiv Ničeovog shvatanja života. On ga određuje kao "*letargični*"¹⁸, dionizijski element koji ruši sve ograde svakodnevnog ljudskog opstanka, u koji uranja sve doživljeno u prošlosti i otvara prostor za budućnost. Ponor zaborava sveta i vremena određuje kao *neistorijski*, svojstven životinjama, jer se kreće u okvirima nagonskog, nesvesnog. "*Preživljanje*"¹⁹ životinja jeste upravo trenutak u kome se osudjuje ono prošlo i otvara mogućnost za nešto buduće. Ono predstavlja njihov nesvestan odnos prema stvarnosti i vremenu, što implicira nepostojanje njihove kulture, nauke, umetnosti. Time je život određen kao nesvesna priroda, a istorija tek naknadno stupa na scenu. Za razliku od životinja, čovek se na svestan način odnosi prema stvarnosti, on se stalno seća, ne može se otrgnuti prošlosti, onog "*beše*"²⁰. Čovek, naprosto, ne može zaboraviti ono što mu se dogodilo nekada, ono ga tišti i baca u očajanje. Svest o prošlom, koju čovek stalno vuče za sobom kao neki teret, određuje u bitnom ljudski život u smislu u kojem ono i dalje živi u onom "sada" i ujedno određuje njegovu budućnost. U dosadašnjoj istoriji čovek je živio neprekidno pod dominacijom prošlog. On se može osloboditi robovanja prošlosti jedino smrću. Ali, i tada će se zatamneti sadašnjost i život, odnosno život će postati ono što "je bilo". Takvu svest o prošlom Niče naziva *istorijskom*.

Potrebu za neistorijskim Niče izvodi iz negativnog, denuncirajućeg stava istorije prema životu, od koga je napravljen problem. Čovek je misleći i umujući ograničavao neistorijski element kao mogućnost za nešto buduće. Bez sećanja, bez istorijskog elementa se može živeti, ali bez njegovog zaboravljanja veoma teško. Ukoliko prošlost prevlada u sadašnjosti, ona postaje "grobar sadašnjeg"²¹. U tom smislu je Niče smatrao da je zaboravljanje primarni faktor za unapredjenje života. Motiv zaboravljanja se ne sastoji samo u negativnom stavu prema prošlosti, već predstavlja i obećanje onoga što dolazi. Čovek mora zaboraviti veći deo svoje prošlosti, tradicije da bi mogao delovati za budućnost. Život, ono neistorijsko, se ogleda u njegovoj mogućnosti za nešto buduće, da

¹⁸ Vidi: F. Nietzsche "*Rodjenje tragedije*", str. 52.

¹⁹ Vidi: F. Niče "*Nesavremena razmatranja*", str. 70.

²⁰ Vidi isto, str. 71.

²¹ Vidi: F. Niče "*Nesavremena razmatranja*", str. 72.

budućnost određuje sadašnjost, kao što se ono istorijsko ogleda u prošlosti, da je prošlost njegova sadašnjost. Ovim je Niče nastojao ukazati na neophodnost i istorijskog i neistorijskog za ljudski opstanak, ali samo pod uslovom njihovog međusobnog ograničavanja²².

U pukotini između dve krajnosti istorijskog i neistorijskog Niče život određuje kao ono "*večno i jednako značajno*"²³. U njemu se ukidaju granice između vremenskih dimenzija. Suštinski smisao života čini neprekidno prožimanje prošlosti i budućnosti. Ono što Niče naziva "sada" to čini osnov *nadistorijskog* stanovišta: "*Svet je u svakom pojedinom trenutku gotov i dostiže svoj kraj*"²⁴. Ovim Niče naglašava kružno shvatanje vremena koje on izvodi iz metafizički određenog nesvesnog karaktera prirode, odnosno iz njene stalne potrebe za preobražavanjem i ponavljanjem. Walter Kaufmann je naziva "*ultimate apotheosis of the supra-historical outlook, the supreme exaltation of the moment*"²⁵. Ovim Niče stoji jasno na tragu ideje o večnom vraćanju istog. Mihailo Djurić u knjizi "*Putevi ka Niču*" daje sjajan prikaz nadistorijskog stanovišta dovodeći ga u vezu sa idejom o večnom vraćanju istoga. On u potpunosti poistovećuje nadistorijsko sa večnim vraćanjem istog, iako tu vezu Niče nigde nije izričito pominjao. To proizilazi iz celine dela ovog filozofa. Onaj ko to nije shvatio, taj nije shvatio ideju o večnom vraćanju istog. Iz toga razloga navešćemo jedan momenat koji je bitan za tumačenje ove ideje.

Niče razlikuje tri oblika istorije: monumentalna koja je "*delatna i moćna*", antikvarna koja "*čuva i poštuje*" i kritička koja "*pati i kojoj je potrebno oslobodjenje*". Djurić, između ostalog, navodi monumentalnu istoriju kao primer u kome je istaknuta misao o večnom vraćanju istog. Monumentalna istorija se oslanja na ono "veliko" u prethodnim vremenima koje bi opet moglo biti moguće u sadašnjosti. To bi značilo da na istom egzemplaru spoznamo nešto "novo". Ali ovaj, nema nikakve istosti na Zemlji, sve je različito i nejednako, pri bacanju kocaka ništa se ne može istorodno ponoviti. Ukoliko bi bila moguća istost na Zemlji, onda bi bilo moguće i pitagorejsko shvatanje kružnog kretanja: "*da pri*

²² Vidi isto, str. 73.

²³ Vidi isto, str. 130.

²⁴ Vidi isto, str. 76.

²⁵ Vidi: W. Kaufmann "*Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist*", p. 321.

jednakoj konstelaciji nebeskih tela isto mora ponoviti i na Zemlji, i to do poslednje pojedinosti"²⁶. U tom pogledu Niče je učenje o večnom vraćanju istog odbacio kao moguću ideju i taj stav je zadržao do kraja života.

Niče večno vraćanje istog, u ovom spisu, temelji na tragičnom-dionizijskom uvidjanju. Glavni motivi Ničeove filozofije su: život, nastajanje i volja za moć. Pojam života u Ničeovoj filozofiji je shvaćen kao neprekidno zbivanje koje u svakom trenutku dostiže svoj kraj, kao dionizijska igra večnog nastajanja i nestajanja, bitka i bivanja, mnoštva i promena. Bitan momenat, koji ovaj mislilac nastoji da razreši, jeste opreka bića i nastajanja. U tradicionalnoj metafizičkoj filozofiji biće je shvaćeno kao nešto nepromenljivo, ukočeno, kao stvar koja ne reaguje na promene u svetu. Prema Ničeju uzrok je u tome, što filozof razmišlja o čoveku i svetu iz perspektive onostranosti na diskurzivan način kroz kategorije "supstancije", "stvari", "uma". Filozofija je oduvek imala ambiciju da nešto nepromenljivo, trajno, unese u nešto promenljivo i varljivo, u nastajanje tj. u more bivanja, jer bi na taj način menjala stvarnost. Ljudi nisu navikli da žive u svetu u kome je sve podložno promenama i menjanju, gde ništa nije čvrsto i zbog brojnih razloga se hvataju za slamku bića. Takva stvarnost utiče na pojavu hrišćansko-moralnih vrednosti. Međutim, tradicionalno shvaćen pojam bića, koji se može odrediti kao bežanje od nastajanja, Niče baca u struju nastajanja gde ništa nije stalno. Time on biću pridaje jedno novo ontološko iskustvo. To postiže tako što biće (*Sein*) određuje kao život. Na taj način ostvaruje svoj programski zahtev koji se sastoji u približavanju opreke između bića i nastajanja.

Nastajanje je tačka erupcije Ničeove dionizijske filozofije. Svet za njega predstavlja nešto što stoji nasuprot nepromenljivom i čvrstom, nešto što je promenljivo i varljivo, a to je nastajanje. Nastajanje označava neprekidno kretanje životne bujice gore dole, onog "sve teče", kovitlac bezprekidnog strujanja mnoštva. Nastajanje je ulazak snaga na scenu, upad, skok kojim one sa kulisa dospevaju na pozornicu. To je *mesto* sukobljavanja određenih snaga. Svako sukobljavanje određuje kao *prevladavanje*. Na taj način nastajanje se uvek događa u pregibu. Komad koji se igra na pozornici je uvek isti. To je večita igra nadvladavanja jačih i slabijih, otmenih i prostih, viših i nižih. Iz te igre

²⁶ Vidi: F. Niče "Nesavremena razmatranja", str. 80.

nadvladavanja nastaje sveukupnost postojanja. U tom pogledu Niče je svoju kosmološku viziju sveta pronašao u presokratskoj filozofiji najviše kod Heraklita. On je bio Heraklitov učenik, jer ga je podstakao da misli o svetu kao igri stalnog nadvladavanja suprotstavljenih snaga; kao o stalnosti neprekidnih promena. Ovo je Niču poslužilo za iniciranje misli o večnom vraćanju istog. U tom smislu Heraklitova filozofija se može odrediti kao preteča Ničeovom poimanju sveta i čoveka kroz učenje o večnom vraćanju istog. Ključni momenat Heraklitove filozofije je taj što je postojanje otkrivao na intuitivno-umetnički način. Stoga je poistovetio jedno i mnoštvo. Jedno jest mnoštvo za Heraklita samo u smislu u kojem je svet shvaćen kao Zevsova igra, odnosno igra *vatre* sa samim sobom. Tako Heraklit uvodi u igru elemenat vatre kao stvaralačku snagu. Na taj način ovaj grčki filozof svet određuje kao neprekidno prolaženje, gradjenje i razaranje koji daje karakter biću. U tome je Niče video začetak svog učenja o večnom vraćanju istog.

Ljudi su od davnina tragali za smislom postojanja. Oni su ga uglavnom tražili u Božanskoj moći. Uzrok tome leži u nemoći da se suoče sa izazovima i iskušenjima ovozemaljskog sveta. Idealni, božanski svet, im je davao nešto što nisu mogli pronaći u ovozemaljskom životu. Bog je, svojim sudom, donosio presudu o životu svakog. Čovek nije bio sposoban da preuzme odgovornost za postojanje. Iz tog razloga ovozemaljsko postojanje je određeno kao grešno, kao prestup. Čovek se počinje osećati krivim za postojanje i zato prolazi kroz patnju. Ona postaje izrazom pravednosti ljudskog postojanja.

Za razliku od ovakvog pristupa, Heraklit je pravednost video u stalnoj igri prolaženja, gradjenja i razaranja, ali bez ikakve moralne odgovornosti, krivice i kazne. Svet za njega jeste *nevina* Eonova igra sa samim sobom ili večita živa vatra koja nevino gradi i razara. Upravo ovaj momenat nevinosti Niče preuzima iz Heraklitove filozofije. Nevinim on označava samo nastajanje, mnoštvo, sveukupnost postojećeg koje se ogleda u načinu odnošenja spram postojećeg, u sili koja preobražava i afirmiše postojeće. Ničeov Zaratustra kaže: "*Gde je nevinost? Onde gde je volja za plodjenjem*"²⁷. Svaka volja se odnosi na ono što ona može, na vlastitu mogućnost, na njenu realizaciju i afirmaciju, u

²⁷ Vidi: F. Niče "*Tako je govorio Zaratustra*", str. 170.

okretanju prema životu od čega je neodvojiva. Takav nevin način potvrđivanja postojanja Niče oličava u bogu Dionisu.

Snage koje učestvuju u dionizijskoj igri stvaranja i razaranja se pokoravaju *slučaju* borbe. Slučajnost ne treba razumeti kao puko žrebanje, već kao rizik, opasnost i neizvesnost koju volja za moć preuzima kako bi se suprotstavila nekom drugom slučaju i njime ovladala. Svet je na taj način mnoštvo zamršenih događaja, odnosno *haos* mnoštva. Da je svet Niče shvatio kao haos ne znači da je on jedan slepi besneći nered, već jedan poredak moći, borba oko prevlasti moći. Slučaj je on shvatio kao mnoštvo, kao haos kocaka koje zavrtimo i bacimo. Žil Delez u knjizi "*Niče i filozofija*", razmatrajući Ničeov pojam nastajanja, navodi dva bitna momenta u bacanju kocaka. Prvi je kada se kocke bace- što implicira nastajanje i potvrdu mnoštva. Drugi je kada kocke padnu- što implicira biće nastajanja odnosno vraćanje kocaka. U kockarskoj igri nastajanja radi se samo o jednom bacanju kocaka koje, zahvaljujući dobijenoj kombinaciji, uspeva da se ponovi. Samo jedno bacanje kocaka potvrđuje slučajnost, a kombinacija koja padne potvrđuje nužnost. Na taj način, prema Niče, slučaj borbe mnoštva predstavlja nužnost ili drugačije rečeno nužnost je proizvod slučajnosti. Samo nastajanje je tako shvaćeno kao slučajno, a biće nastajanja, večno vraćanje, jeste nužnost. Nužnost je da se sve vraća. Takva nužnost je u Ničeovoj filozofiji određena Dionisom kao "*amor fati*", kao stalno ponavljanje bacanje kocaka iz jednog puta.

Ono što je Niče omogućilo da izvede svoje učenje o večnom vraćanju istog, na takav način, jeste njena utemeljenost u volji za moć. Večno vraćanje istog jeste metafizičko učenje o načinu postojanja sveta. Ono *kako* svet postoji jeste metafizičko pitanje. Ali, *šta* svet jeste kao takav, jeste metafizičko pitanje, koje je neodvojivo od pitanja *kako* svet postoji. Pitanje *šta* svet jeste, kao takav, određuje ustrojstvo samog sveta, koje Niče određuje kao volja za moć. Volju za moć Niče karakteriše kao ono što *hoće*, kao samo *htenje*. Ona nije nikakva težnja za nečim, već zapovedanje i pokoravanje samom sebi. Hteti zapovedati samom sebi znači hteti zapovedati svojim vlastitim mogućnostima, putevima i načinima ljudskog delovanja; stalno izlagati sebe opasnostima i neizvesnostima pred kojima čovek stoji otvoren. Svako zapovedanje uključuje u

sebi momenat pokoravanja samom sebi. Pokoravati se samom sebi, znači stalno sebi prevladavati. U tom smislu volja za moć je određena kao samorazrastanje moći radi vlastitog prevladavanja. Drugim rečima, suštinu volje za moć Niče određuje kao povećanje moći, kao kvantum moći koja se može održati u samoj sebi samo ukoliko sebe prevazilazi. Svako zadržavanje na određenom nivou moći znači početak nemoći, početak propasti života. Volja za moć sama sebe određuje kao princip svog povećanja i održanja. Jača volja diriguje slabijoj volji. Svaka volja za moć meri, iskušava, oblikuje, procenjuje svet prema sebi. Ta okrenutost volje prema sebi, u Ničeovoj filozofiji, označava njeno stalno prevazilaženje. Na taj način samo "*htenje*" ima karakter stvaranja, afirmacije nastajanja. Iz toga Niče određuje svet kao nevinu stvaralačku igru Dionisa koji neumorno stremi vlastitom nadržastanju. Večno vraćanje istog se kroz volju za moć, pokazuje kao neugasiva vatra stvaranja koja stavlja na iskušenje svekoliko postojanje. U tome se celina sveta, koju je Niče poimao kao kontinuum, ili potvrđuje ili poriče. Ništa od svekolikog postojanja ne nalazi izvan te celine i tog trenutka dionizijskog potvrđivanja. To je trenutak afirmacije postojanja i ekstatički momenat otvorenosti čoveka prema svetu. To je fokusna tačka Ničeove dionizijske filozofije u kojoj se sabiraju suprotne moći ljubavi i mržnje, radosti i bola, života i smrti, tela i duha. Takvo sabiranje ima karakter preobražavanja. Preobražavanje negativnog u pozitivno, koje Niče metaforički opisuje kao "*ponoć*", daje afirmativni karakter celokupnoj njegovoj filozofiji. Dionis je bog preobražavanja. Dajući svetu karakter stalnog preobražavanja, što mu je omogućilo učenje o večnom vraćanju istog, Niče je ukazao na perspektivističku mogućnost postojanja sveta. Postojanje mesta iz koga se konstruiše svet se menja. To nije više onostrani, božanski svet koji vrši atentat na život. To mesto ostaje prazno. Svet postaje celina stalnog nastajanja. Niče to imenuje terminom Zemlja. Zemlja je, prema njemu, isto što i kod presokratovaca: stvaralačka moć koja sve stvara i u koju se sve vraća. Dionizijska igra stvaranja i razaranja se sastoji u borbi za vladavinu nad Zemljom.

Svet, kao volja za moć, prema Niče, ima za cilj rušenje hrišćansko-moralnih vrednosti. S obzirom na karakter volje za moć, koja se ispoljava u stalnom nastajanju, odnosno prevladavanju, ona je neprestano

usmerena ka vlastitom uvećanju. Volja za moć sadrži *slučajnost* u svom jezgru koja omogućava da svet postane neprestani agonalni pluralitet. Zahvaljujući slučajnosti volja za moć jeste uvek *plastična* i u *preobražaju*. "Hteti" u Ničeovoj filozofiji znači hteti svrhu tj. samog sebe. Svaka svrha jeste vrednost. Iz toga proizilazi njegova filozofija vrednosti života koja se sastoji u kvantumu, uvećanju moći. Sa druge strane, volja za moć je shvaćena kao konačna i ograničena sposobnost stvaranja. Razlog tome leži u volji za moć koja se oslanja na svoje telo koje podleže smrti. Svet predstavlja vrtlog beskonačne igre ponavljanja nastajanja i nestajanja. U tom smislu u svetu nema ništa novo. Da je svet sposoban za stalnu novinu, on bi je već pokazao. On predstavlja određen broj centara snage koje uvek prolaze kroz razne varijacije; kombinacije koje se beskonačno puta ponavljaju. Time se implicira njegov kružni tok. Govor o kružnom toku sveta se odnosi na stalnost vraćanja kao na beskonačno ponavljanje tog procesa. Upravo tako shvaćen svet, u koji se sve stalno vraća, ima za konsekvencu nemogućnost napretka istorije čovečanstva. Ovim se izražava nihilistički karakter ovog učenja. U svojoj istoriji ljudi su uvek težili nekom cilju kako bi modifikovali postojeći svet. Međutim, taj cilj nikada nisu mogli postići, jer da su mogli, oni bi ga već postigli. Poenta je u tome što je cilj nalazio svoj izvor i mesto u nadosetilnom svetu ideala, u nečem nepokretnom i nepromenljivom. Život za Ničea jeste upravo beskonačna dionizijska igra stvaranja i razaranja volje za moć.

Večno vraćanje istog je pretpostavka njegove kritike završnog stanja ili stanja ravnoteže. Radi bolje ilustracije navešćemo jedan momenat Ničeove kritike mehanicizma: "*Kada bi svet imao kakav cilj, on bi morao biti dosegnut. Kada bi za njega postojalo kakvo nenameravano konačno stanje, ono bi isto tako moralo biti dosegnuto*"²⁸. Ovim Niče potvrđuje svoju kosmološku koncepciju nastajanja koje se sastoji u kružnom kretanju. Nastajanje je stalno u toku. On ga određuje kao trenutak u koji porine i prošlost i budućnost, i u koji se sve vraća, koji nema početka, ni kraja. Ovakvo tumačenje nastajanja, za Ničea, jeste večno vraćanje istog: "*Da se sve nanovo vraća krajnje je približenje sveta bivanja svetu bitka: vrhunac promatranja*"²⁹. U tom smislu večno vraćanje istog

²⁸ Vidi: F. Nietzsche "Volja za moć", str. 489.

²⁹ Vidi isto, str. 298.

treba shvatiti kao sintezu vremena i njegovih dimenzija i kao približavanje bića i nastajanja. Pojam beskonačnosti se u Ničeovoj filozofiji odnosi na stalno ponavljanje onoga što dolazi u jednom cikličnom procesu. To što dolazi nije "isto" u učenju o večnom vraćanju. Identičnost u učenju o večnom vraćanju se ne odnosi na prirodu onoga što dolazi, već naprotiv, na vraćanje onoga što se razlikuje i njene reprodukcije; razlike i njenog ponavljanja. Drugim rečima, ne vraća se "isto", već samo vraćanje jeste "isto", "jedno", "biće" koje se potvrđuje u različitom, tj. mnoštvu. Na taj način Niče odbacuje mehanicizam, kao jednu moguću teoriju, koja je za sobom povlačila identičnost početnog i završnog stanja, odnosno prolaženje kroz uvek iste razlike.

Prema Niče, svet shvaćen kao volja za moć, svoj cilj pronalazi u sreći kruga³⁰. Ovim Niče ukazuje na kosmološku koncepciju shvatanja sveta u kojem se kružno kretanje izražava kroz večno stvaranje i razaranje; u kojoj jedini cilj jeste nadraščanje i rast volje za moć. Rastu volje za moć pripada ono "jest" života. Kružno kretanje, u Ničeovoj filozofiji, se ispoljava kroz stalno ponavljanje; ono je večno. Da je on kružno kretanje shvatio kao večnost, znači da ono nije nastalo, niti podleže nastajanju, već je ono zakon od pamtiveka u koji sve uranja. Ovim je Niče pokušao, na programski način, artikulirati i prikazati mogućnost ekstatičke otvorenosti čoveka prema svetu, individualne volje za moć i univerzuma svekolikog suprotnog kretanja volje za moć. Time je nastojao čuvati suštinsko jedinstvo čoveka i sveta. Svet je shvaćen kao *physis*, a večno vraćanje istog kao kosmički princip njegovog postojanja. Time se naglašava da se Ničeovo učenje o večnom vraćanju istog ne sastoji u pukom prihvatanju postojeće stvarnosti i rezigniranom mirenju sa njom, već naprotiv, u iskušavanju sveukupnosti postojanja, u afirmaciji i potvrđivanju svega što jeste. U tom pogledu Niče je odbacio učenje o večnom vraćanju istog kod antičkih filozofa, sem Heraklita³¹. Oni nisu videli nastajanje kao mnoštvo proisteklo iz slučajnosti, već su ga proglašavali nepravednim, isticali su ga kao prestup, kaznu.

Naravno, razmatranjem kosmološke koncepcije učenja o večnom vraćanju istog, ona nije u potpunosti dotaknuta, a kamoli da je promišljena. Stoga

³⁰ Vidi isto, str. 493.

³¹ Vidi: F. Niče *"Filozofija u tragičkom razdoblju Grka"*, str. 44 i *"Ecce Homo"*, str.56.

će, sa kosmološkog stanovišta, biti učinjen prelaz na ontološki pristup, koji je već nagovešten u ovom poglavlju.

*

* *

III O PROLAŽENJU

Ontološki smisao učenja o večnom vraćanju istog

Volju za moć, kao stalno nastajanje, kao što je rečeno u prethodnom poglavlju, Niče je poimao kao konačnu i ograničenu. Ona je princip opreke konačnih likova, rata, haosa, nemira, poprište njihove uzajamne borbe u kojoj se one nadvladavaju. Večno vraćanje istog jeste beskonačno ponavljanje koje sve konačnosti guta i ponovo vraća u sebe, čime se ocrtava bujajući život, rast volje za moć. U tom smislu, prema Niče, odnos volje za moć i večnog vraćanja istog, jeste odnos konačnog spram beskonačnog. Pojam beskonačnog u njegovoj filozofiji već smo odredili kao stalnost ponavljanja. Nameću se odmah pitanja kako je Niče shvatio pojam stalnosti; na koji način je izveo učenje o večnom vraćanju istog. Radi bolje eksplikacije samog problema biće protumačen poznati odeljak u knjizi "*Zaratustra*" pod naslovom "*O prividjenju i zagoneci*". Patuljkovim olovnim mislima Niče suprotstavlja svoju "bezdanu misao".

"Pogledaj ovu kapiju! Patuljče!" nastavih da govorim: "Ona ima dva lica. Dva se puta ovde stiču: njih jos niko nije prešao do kraja.

Ova duga ulica što vodi natrag: ona traje celu večnost. A ona duga ulica što vodi napred – to je druga večnost!

Ti putevi protivreče jedan drugom; prosto se udaraju glavama: a ovde, kod ove kapije, sastaju se. Ime kapije piše: "Trenutak".³²

Ovim Niče jasno ukazuje na beskonačnost oba vremenska puta, i onog koji vodi nazad ("*ona traje celu večnost*") i onog koji vodi napred ("*to je druga večnost*"). Do sadašnjeg trenutka proteklo je beskonačno vreme, a još jedno beskonačno vreme stoji ispred čoveka. Time polaznu tačku u Ničeovom shvatanju vremena sačinjava pravolinijsko vreme koje se prostire unazad i unapred; on ukazuje na dvostruku večnost vremena. Večnost ili beskonačnost prošlog pokazuje da se sve već moralo dogoditi, što se uopšte može dogoditi; da ona ne može biti ne dovršena. Isto tako, večnost ili beskonačnost budućnosti, zahteva prolaženje svega onoga što se već dogodilo u prošlosti. U tom pogledu Niče naglašava da u prirodi, i u ljudskoj istoriji, nema ničeg novog. Svet predstavlja jedan beskonačan lanac uvek istih događaja koji se nebrojano puta ponavljaju. Samim tim što Niče i prošlost i budućnost promišlja kao večnost i upućuje nas da je on, i u jednom i u drugom slučaju, mislio iz perspektive vremena³³ kao celine koja obuhvata sve vremenske sadržaje. Da vreme jeste celina, odnosno da je beskonačno, znači da ono ne ostavlja ništa izvan sebe. Sve se zbiva u njemu samom. Sve što teče u vremenu, svi konačni likovi, morali su, ako je vreme određeno kao celina prošlog i kao celina budućeg, uvek proteći i ponovo dolaziti. Shodno tome, Niče večno vraćanje istog temelji u večnom toku vremena.

Medjutim, čvorna tačka, u kojoj se prožima ono prošlo i ono buduće u svojoj beskonačnosti, Niče određuje kao trenutak onog "*sada*". Sadašnji trenutak u njegovoj filozofiji je određen kao osnovni fenomen vremena. Trenutak onog "*sada*" jeste samopovredjivanje, protivudar dva suprotstavljena

³² Vidi: F. Niče "*Tako je govorio Zaratustra*", str. 207.

³³ Ono što predstavlja problem u samom pristupu Ničeovog shvatanja vremena jeste njegova neuhvatljivost i neodređenost. Zbog toga se veoma sporo probija kroz lavirint njegovog shvatanja vremena. Niče se nigde direktno ne bavi ovim pitanjem, ono izmiče logičko-diskurzivnoj razradi. No, i pored toga on je nastojao da utre put jednom novom razumevanju vremena pri čemu je pošao od vulgarnog, svakodnevnog pojma vremena koji se nalazi u osnovi tradicionalne filozofije.

puta vremena, prošlog i budućeg, koji se spajaju u njemu. Ne postoji stroga granica između onog "*nekad*" i "*jednom*" u sadašnjem trenutku. To je otuda što je trenutak onoga "sada" određen kao neprekidni tok nastajanja i nestajanja. Drugim rečima, sadašnji trenutak preplavljaju uvek sadržaji iz budućnosti; oni sve više tonu u prošlost. Upravo ovako shvaćeno stalno kretanje, tj. preplitanje vremena u Ničeovoj filozofiji, ima koren u učenju o večnom vraćanju istog. Ono se ne zbiva u vremenu, već samo vreme jeste večno vraćanje istog. U tom smislu vreme je shvaćeno kao kružno kretanje. Time Niče napušta polaznu osnovu o pravolinijskom shvaćenom vremenu unapred i unazad. Međutim, smisao ovog Ničeovog koraka je daleko dublji i dalekosežniji. Niče se suprotstavlja tradicionalnom-metafizičkom shvaćenom vremenu koje je poricalo njeno kružno kretanje na taj način što je strogo odvajalo prošlost, sadašnjost i budućnost. Vreme je tumačeno iz perspektive onostranosti. Bog je predstavljao ono večno i nepromenljivo kome je sve bilo podređeno. Ta postavljena onostranost vremena učinila je svet prolaznim, promenljivim, ništavnim, pukim prividom, nedostojnim promišljanja. U idealu Boga celokupna zapadna metafizička tradicija je, po Ničeju, poricala bit vremena. Otuda je smrt Boga značila i kraj poricanja vremena i njegovo priznavanje kao metafizičke dimenzije sveta. Vreme tj. večno vraćanje istog u svom kružnom kretanju ukida opreku između prošlosti i budućnosti. Te dve kategorije na čudesan način prelaze jedna u drugo: prošlost dobija karakter otvorenosti same mogućnosti čoveka, a budućnost karakter nepromenljivosti prošloga. To znači niti je sve odlučeno u prošlosti, niti se sve nalazi pred odlukom u budućnosti.

Ovim Niče emfatički ukazuje da ono "sada" jeste trenutak magnovenja, koji je shvaćen kao večno vraćanje istog. Tako shvaćen trenutak stoji u centru svih njegovih razmišljanja o vremenu. Misliti trenutak onog "sada" zahteva da se misli večnost, tj. stalnost. Momenat večnosti je ključna tačka u razumevanju učenja o večnom vraćanju istog. Stalnost, večnost, onog "sada", koje obuhvata sve vremenske dimenzije, ne predstavlja nešto statično, nepokretno, što se temelji na stajanju, već upravo obrnuto. Njen temelj sačinjava vraćanje istog. Trenutak večnosti se nagoveštava u "*velikom podnevu*". "Podne" je najviši trenutak ispunjenja, vrhunac koji se obznanjuje kao središte vremena u kojem ono

otkriva svoje lice, tj. pojavljuje se u otvorenom. To je trenutak kada se prošlost i budućnost susreću u jednoj tački, trenutak najkraće senke i najvišeg jedinstva u kome dolazi do metamorfoze pre-podneva i po-podneva, bola i radosti, Meseca i Sunca, noći i dana. Svet u trenutku "velikog podneva" postaje savršen, preobražen. Savršenstvo sveta Niče opisuje kao rajsko stanje, odnosno to je apolonski veo dionizijske osnove sveta, a vreme određuje kao samu dionizijsku igru stvaranja i razaranja. Ovim ukazuje da vreme tj. večno vraćanje istog, ima prevashodno ontološki karakter. Vreme time postaje konstitutivni činilac sveta. Ono, kao metafizička kategorija, određuje svet i čoveka kao takvog. Moglo bi se reći da je Niče time nastojao da *ab aeterno* vreme, tj. da učvrsti njegovu moć. Vreme učiniti večnim, za ovog filozofa, ne znači učiniti ga bezvremenim, već učiniti ga beskonačnim. Pojam beskonačnog u njegovoj filozofiji je određen motivom ponavljanja. To je osnovni filozofski motiv učenja o večnom vraćanju istog. Stalno ponavljanje je omogućeno kružnim kretanjem koje je "*prazakon*" sveg postojanja. Ono se ogleda u procesu stalnog vraćanja, odnosno preobražavanja sveg postojećeg. Na taj način pojam večnosti u Ničeovoj filozofiji se može izraziti filozofskom jednačinom: večnost = beskonačnost = ponavljanje.

Osnovna karakteristika sveta, prema Ničeovom mišljenju, jeste da je večan, odnosno beskonačan u vremenu. Svet je večan u nastajanju znači da on nikad nije počeo nastajati, niti je prestao da nestaje. Scena nastajanja sveta se obznanjuje u večnom toku vremena. Vreme nema ni početka ni kraja, ono se naprosto uvija u samo sebe. Ovim se implicira da vreme nema cilj izvan sebe, u nekom transcendentalnom idealu, već samo u ovostranosti, na Zemlji. Vreme je Niče shvatio kao biće onoga što nastaje, odnosno misliti biće nastajanja kao vreme, znači misliti ga kao večno vraćanje istog³⁴. Bitna pretpostavka tako shvaćenog vremena je jedino slika kružnog kretanja. Čovek i svet su neprekidno zahvaćeni snagom kruga vremena iz koga ne mogu izaći. To je vrtlog beskonačnog ponavljanja koji guta, slama čoveka i svet, ali isto tako i uzdiže. Trenutak beskonačnog ponavljanja označava da večnost stupa u odnos sa sobom

³⁴ Ovim Niče ističe metafizički karakter sveta koji se sastoji u približavanju bića i nastajanja. Time je doveo u pitanje tradicionalni-filozofski horizont tumačenja sveta iz perspektive božanskog uma. Način, na koji je to Niče izveo, jeste upravo već pomenuta veza između volje za moć i večno vraćanje istog. Niče na jednom mestu, u "*Volji za moć*", kaže: "*Bivanju pečatom utisniti značaj bitka-to je najviša volja za moć*". Str. 298.

u smislu stalnog prevazilaženja. Krug vremena ne poznaje nikakav nadvremeni ideal prema kojem se upravlja i koji bi određivao karakter svetskog zbivanja. Zbog toga, što je u tom krugu volja za moć ograničena, proizilazi da nema nikakve nade, utehe, sigurnosti u njemu. Svaki uspeh u svetu podleže prividu, jer se sve stalno ponavlja. Na ovaj način Niče kritikuje veru u napredak čovečanstva. On smatra da se ništa ne postiže kada se pita kuda ide čovečanstvo tj. kada se uzdignutog pogleda nade ističe da će budućnost biti bolja od prošlosti i sadašnjosti. Niče kritikuje veru u napredak, ali to ne znači i kritiku budućnosti. Bataj, tumačeći Ničea, smatra da budućnost nije puko nastavljanje kroz vreme, već prevazilaženje postojeće granice. U tom smislu je svet, kao stalno nastajanje, upravljen prema budućnosti tj. on se uvek prevazilazi. Okrenutost prema budućnosti, sa tendencijom prevazilaženja, označava da je budućnost pre prošlost s tim što nema karakter nade, pouzdanja, sigurnosti, već opasnosti, rizika, neizvesnosti, otvorenosti novih mogućnosti. Prevazilaženje je proces u kome volja hoće samu sebe, Dionis Apolona i Apolon Dionisa.

Dionizijski motiv oličava htenje koje hoće samo sebe, što vremenu daje karakter kruga. Nasuprot tome, tradicionalno – metafizički pristup vremenu, kao što smo već napomenuli, strogo odvajava vremenske dimenzije pri čemu prošlost (ono "*bilo je*") ne podleže nikakvom kretanju, ona se podnosi kao teret koji je čovek učinio nepromenljivim. Kako prošlost osloboditi i pustiti u krug kretanja jeste problem koji je zaokupljao Ničea. Rešavanjem ovog problema on se bavi u "*Zaratuštri*" u odeljku pod naslovom "*O iskupljenju*". U njemu prvi put progovara o vremenu. Radi bolje ilustracije istaknućemo jedan od bitnih momenata koji upućuje na stav o vremenu: "*Da svekoliko 'bilo je' pretvorim u 'tako sam hteo'!- to bi za mene tek značilo iskupljenje!*"³⁵. Proces pretvaranja onog "*bilo je*" u "*tako sam hteo*" je moguće jedino zahvaljujući volji za moć. Ona je stvaralac, oslobodilac i donosilac radosti. Samo htenje, koje ima karakter večnog vraćanja, postaje krug koji *hoće* nazad. Bit htenja jeste stvaranje u čemu se potvrđuje oslobađanje volje za moć. Stvaranje je uvek prevazilaženje konačnih ciljeva volje koja se ogleda u slici kruga vremena.

³⁵ Vidi: F. Niče "*Tako je govorio Zaratuštra*", str. 190.

Pretpostavka za oslobađanje volje za moć jeste prevazilaženje onostranog metafizičkog sveta koje je božanske ideale postavljalo kao apsolutne. Horizont dosadašnjeg tumačenja Zemlje, prema Niče, je određen kao *osveta* (*ressentiment*). Osveta jeste suprotstavljenost životu, htenju, vremenu i njegovom "bilo je". Gde postoji osveta, tu postoji i kazna. Zemlja je postala kažnjena lišavajući se same sebe. U duhu osvete se pokazuje čitava istorija ljudskog odnosa prema Zemlji. O osveti Niče misli na metafizički način, kao suodredjenje stvarnosti. On smatra da je čitavo dosadašnje filozofsko mišljenje određeno duhom osvete. Zato njegova filozofija predstavlja pokušaj prevladavanja takvog mišljenja. Da bi smo shvatili Zemlju, moramo izmeniti horizont tumačenja, a to znači ukinuti onostranost, ubiti Boga kako bi se pojavio sav sjaj zemaljskog postojanja.

Zemlja, kao stvaralačka moć, označava stalnu alteraciju nastajanja i nestajanja stvari, dolaženja i odlaženja, bučni prolaz sveg prolaznog. Njen sjaj se otkriva u krugu vremena, u *prolaženju*. Zemlja je pozornica prolaženja. Bitna odlika vremena jeste da ono ide, prolazi. Sve što je vremensko, Niče smatra prolaznim. Vreme koje dolazi nikada ne dolazi da bi ostalo, već da bi otišlo u prolaženju. U tom smislu celokupno ljudsko mišljenje, koje je određeno nadvremenim idealom, čiji bitni karakter jeste osveta, izražava odvratnost volje prema vremenu tj. prema prolaženju i onom što prolazi u prolaženju. Vreme i njegovo "bilo je" je kamen koji volja ne može da svali sa sebe. Prolaznost vremena jeste znanje o dubokoj patnji volje. Da je sve podvrgnuto prolaženju, znači da što god da se pojavi u zanosnom sjaju čeka smrt; sve postaje njen plen. Zbog toga bol volje jeste dubok. Patnja i bol izražavaju temeljnu strukturu ljudskog opstanka koja se sastoji u iskustvu prolaženja vremena. Iskustiti prolaznost vremena znači iskustiti vlastito uništenje. Patnja u vremenu vidi samo ono jednokratno – neponovljivo, odlaženje, iščezavanje, rušilački karakter vremena. Volja koja pati postaje sama patnja; ona želi sopstveno prolaženje. Dubini patnje Niče suprotstavlja dubinu radosti. Dok patnja vidi samo uništavajući i iščezavajući karakter vremena, radost dublje posmatra vreme. Radost oslobađa htenje od njenog "NE" za "DA". Reći "DA" svom sopstvenom htenju znači reći "DA" vremenu, prolaženju, životu. To je moguće izraziti

filozofskom jednačinom: radosno = hteti. Kada radost kaže "DA" prolaženju, ona se uzdiži iz puke ništavnosti. Niče prolaženju daje karakter bića na taj način što ga shvata ne samo kao odlaženje i iščezavanje, već i kao dolaženje. Volja za moć, u dolaženju i prolaženju, se stalno vraća. Time Niče naglašava njenu vremensku određenost. Večno vraćanje istog je odgovor na problem prolaženja. Za razliku od patnje, radost ne naglašava samo uništavajući kovitlac vremena, već ona spoznaje i večno vraćanje istog. Ona, kroz večno vraćanje istog, otkriva način otvorenosti čoveka prema svetu. Čovek se prepušta dionizijskoj igri vremena koji uništava, ali isto tako i otvara mogućnost za buduće, za nastajanje i radjanje. Vreme, kao večno vraćanje istog, određuje čoveka kao što vazduh koji dišemo određuje njegovo postojanje. Vreme jeste medij ljudskog opstanka. Volja za moć je u toku vremena, u "*velikoj godini postojanja*". Niče je nastojao da uspostavi nov odnos između konačnog i beskonačnog kako bi se oslobodio tradicionalne sheme metafizike koja je beskonačno shvatala kao onostranost, kao Boga čiji se smisao sastojao u poricanju konačnog. Čovek, zagledan u prolaznost vremena, uvek je nastojao da ga zaustavi, da mu odredi novu putanju što mu je hrišćanstvo nastojalo omogućiti. Nasuprot tome, Niče je pojam beskonačnog tj. vreme shvatio kao sveobuhvatajuće³⁶. Tu je on pronašao put izlaza iz istorije hrišćanstva. Beskonačnost jeste u konačnim stvarima i oko njih. Ona određuje njihovu bit. Večno vraćanje istog je omogućilo Ničeju da vreme shvati kao sve prisutno; ono u potpunosti određuje život na Zemlji.

Ovo je suštinski karakter Ničeove filozofije. Njegovo odlučno približavanje bića i nastajanja daje, večnom vraćanju istog karakter prolaženja vremena. Isticanje beskonačnog ponavljanja neponovljivog u ovom *hic et nunc* tj. u prostornoj-vremenskoj određenosti, otkriva njegov metafizički pogled na svet (*Weltanschauung*) sa izrazitom antimetafizičkom nastrojenošću. Kružni tok vremena, kao ontološke kategorije, Ničeju omogućava da poima svet kao tok konačnih stvari nasuprot hrišćansko-metafizičkoj konstrukciji sveta. Upravo zbog toga, što se vreme kao večno vraćanje istog ne tematizuje u Ničeovoj filozofiji, niti izriče, već samo nagoveštava nosi signaturu fantastike i iluzije. Date naznake vremena ukazuje da Ničeovo postignuće u tom smislu zaostaje za programskim

³⁶ Vidi: Eugen Fink "*Nietzscheova filozofija*", str. 118, 119.

zahtevom, pre svega zbog toga što pojam vremena izmiče logičko-diskurzivnoj obradi. Niče nije učinio odlučan korak u eksplikaciji onog "ja jesam", tj. u načinu na koji vreme određuje svet i čoveka. U ovoj sferi on ostaje nedorečen. Konsekvenca kružnog shvaćenog vremena implicira to da čovek u njemu postaje svestan svoje konačnosti. On stoji nem pred tom činjenicom, a nemoć pred sobom se ogleda u strahu. On je uzrok zbog čega se čovek upravljao prema božanskom idealu tražeći u njemu nadu i utehu. Sa druge strane, čovek je imao strah od neizvesnog, nepoznatog. Bolje mu je bilo da se drži nečeg sigurnog i izvesnog nego da se otisne u more nesigurnosti i opasnosti. Živeti u takvom vrtlogu vremena znači iskušavati samog sebe. U iskustvu vremena tj. večnog vraćanja istog se nalazi lajtmotiv celokupne Ničeove filozofije. U dimenziji vremena treba da naučimo da podnesemo strah kazivajući DA životu. Da bi se prevazišao strah, potreban je ponos. To je neprekidni rat, na svim frontovima onostranosti. Ponos Niče metaforički predstavlja u slici orla koji je zajedno sa zmijom uvučen u igru kruga. Drugim rečima, prizor tih dvaju životinja pokazuje metafizički karakter vremena u Ničeovoj filozofiji. Najbolji momenat, koji to ilustruje, je prikazan na filozofsko-poetski način u "Zaratustri":

*"O, čoveče! Uho otvori!
 Šta ponoć duboka zbori?
 'Spavah ko cvet –
 prenuh se iz dubokog sna: -
 Dubok je svet
 i dublji no što dan to zna.
 Dubok je njegov jad, -
 još dublja je radosti neizrečnost:
 jad kaže: prodji sad!
 al' svaka radost hoće večnost –
 hoće duboku, duboku večnost!" " ³⁷*

³⁷ Vidi: F. Niče "Tako je govorio Zaratustra", str. 398.

*

* *

IV MI NEUSTRAŠIVI

Etički smisao učenja o večnom vraćanju istog

Ničeovo metafizičko eksperimentisanje polazi od volje za moć koja u procesu vraćanja zadobija sebe. Reverzibilnost procesa u učenju o večnom vraćanju istog omogućava nov horizont tumačenja sveta i čoveka. Postojeći svet je sagledavao kao apsurdan. Svojstvo pozornice, na kojoj čovek danas živi, predstavlja pozorište bez spomenika koji bi bili njegovo delo i koji bi mu pripadali; on živi u metežu kulisa. Čovek je sebe u istoriji stalno tajio, skrivao, a divio se onome što je proizveo: to je postojeći svet hrišćansko-moralnih vrednosti. Poenta Ničeovog filozofskog programa ne sastoji se samo u rušenju tih vrednosti, već i u stvaranju novih. Novu vrednost opstanka na Zemlji je pronašao u natčoveku (*Ubermensch*). Ko je natčovek? Odakle proizlazi Ničeova potreba za natčovekom? To su pitanja na koja ćemo pokušati dati odgovor.

Natčovek je onaj koji prevazilazi čoveka dosadašnjih vrednosti. On ne predstavlja vrenje i bes oslobodjenih nagona koje bi pretvorio u zakon, a ljudsku samovolju u pravilo. Njegova bitna karakteristika se sastoji u izricanju DA volji za moć, DA životu. Pretpostavka, od koje Niče polazi na putu izgradjivanja natčoveka, jeste ta da bi smo mogli iskusiti svet, moramo se prethodno okrenuti sebi, tj. vlastitosti. U tom smislu natčovek predstavlja pretpostavku u tumačenju i razumevanju sveta kao takvog. U raskrinkavanju tradicionalne filozofije Niče je pošao od toga da svet i čovek nisu sazdana iz jednog komada, već se sastoje iz pluraliteta mnoštva volje za moć. Čovekov život

je neprekidni rast ili smanjenje volje za moć i besomučna i okrutna borba. U životu pobjeđuje onaj ko je jači, smeliji, sposobniji. Ali, isto tako onaj ko je slabiji može da se pribije uz jačeg i da na taj način opstane. To pribijanje ne znači njegovo uništavanje, već preobražavanje u funkciji jačeg. Čovek, kao pluralitet mnoštva volje za moć je, prema Niče, određen kao skup aktivnih i reaktivnih sila. Odnos ovih sila se u potpunosti razvija u Delezovoj knjizi *"Niče i filozofija"*. Aktivna sila je plastična i uvek u preobražaju, ona zapoveda samoj sebi i ide do kraja svojih mogućnosti; afirmiše svoju razliku i pretvara je u predmet uživanja i afirmacije. Reaktivna sila se okreće protiv sebe; ona negira sebe, to jest ona odvaja svoju aktivnu silu od njene mogućnosti da se vrati životu. Karakter reaktivnih sila se ne sastoji u preobražavanju, nadvladavanju već samo u negiranju, ukidanju, potčinjavanju nekoj aktivnoj sili. Odnos aktivne i reaktivne sile se može označiti kao borba za prisvajanje i nametanje vlastitih oblika života. Reaktivne sile imaju funkciju potčinjavanja životu, njegovom prilagodjavanju i održanju. Nju Niče predstavlja kao svesnu aktivnost. Svest je u svojoj biti reaktivna, što znači da nju karakterišu tragovi pamćenja i navike. U tome se ogleda njena funkcija da svedoči o nastajanju nesvesnog. Nesvesno jeste aktivitet sile, ona zapoveda sebi, vlastitom htenju. Tog koji zapoveda sebi, Niče naziva vlastitost- telo.

Telo je shvatio kao odnos sila koje zapovedaju i onih koji se potčinjavaju. Sve što se zbiva samo je trenutni izraz stvarnih sila koje se bore za prevlast. Dve bilo koje sile obrazuju telo čim udju u odnos. Na taj način je telo u Ničeovoj filozofiji uvek rezultat slučajnosti sila, jedna sila biva aficirana drugom. Njihova neprekidna borba odslikava pluralistički karakter tela. Zbog toga što je telo bogatije, raznovrsnije, punije, što predstavlja splet najrazličitijih impulsa i vlastitog htenja, ono je obezbedjivalo primereniji pristup u tumačenju sveta. Telo je Niče sagledavao kao celinu zbivanja u kome sve teži uvećanju volje za moć. Na taj način on se suprotstavio tradicionalnom shvatanju uma kao svesnoj misaonoj konstrukciji onog "Ja". Međutim, Niče ne isključuje ukočenu konstrukciju onog "Ja", već ga stavlja u službu animalnosti, u nesvesno. Time se animalno uzdiže na nivo određivanja našeg svesnog života. Svest služi samo kao orudje telu radi uvećavanja njegove moći. Animalnošću Niče određuje vladavinu nagona, poriva,

strasti koji *hoće* život, koji *hoće* vlastitost. U tom smislu Niče u "*Zaratuštri*" u odeljku pod naslovom "*O preziračima tela*" telo naziva "*velikim umom*" koji nosi u sebi svu prošlost dosadašnjeg razvoja i na taj način prevazilazi nasledjeni "*mali um*": "*Telo je veliki um, mnoštvo sa jednim smislom, rat i mir, stado i pastir. Orudje tvog tela je i tvoj mali um, brate moj, koji ti nazivaš "duhom", maleno orudje i igračka tvog velikog uma*"³⁸.

U tumačenju čoveka i sveta Niče polazi od tela kao rukovodnog načela (*am Leitfaden des Leibes*). Ovim pokazuje da telo, kao volja za moć, zapoveda nad svojom vlastitošću. Ono traži i "očima čula" i "ušima duha" što znači da i čula i duh podređuje istoj istanci – telu. Duh ili misaonu konstrukciju "Ja", volja za moć prevazilazi tako što ga podređuje sebi i na taj način ga stavlja u službu. Ona zapoveda sebi, postaje vlastiti zakonodavac vrednosti što se ogleda u povećanju volje za moć. Svako zapovedanje uključuje elemenat afirmacije.

Afirmacija nije nešto što ukida ono negativno, svesno, reaktivno u volji za moć, već ga preobražava. Najdalje, dokle čovek može da ode, jeste da moć negacije uzdigne do moći afirmacije. Način na koji se preobražavanje obavlja jeste kada se moć negativnog (reaktivna sila) podvrgne iskušenju večnog vraćanja. To je momenat samouništenja reaktivnih sila: negacija se pretvara u negaciju samih reaktivnih sila. Time volja za moć, preko večnog vraćanja, ne izražava pobedu slabih, reaktivnih sila. Čovek postaje izrazom volje za sopstvenim uništenjem, destrukcija sebe, čime on želi svoju propast i zalazak. To je stanje samo jakih, ponosnih i hrabrih duhova koji uzdignute glave prelaze most ka natčoveku. Na taj način sama negacija biva preobražena, postaje aktivna što implicira afirmaciju, moć da se bude afirmisan. Niče ističe "*večnu radost postojanja*" koja u sebe uključuje ne samo radost stvaranja, već i radost poništavanja što predstavlja suštinu njegove dionizijske filozofije. Ovim on jasno stavlja do znanja da se preko večnog vraćanja istog ne može vratiti onaj mali, slabašni, kukavan, reaktivan čovek. Ali, Niče u "*Zaratuštri*", između ostalog, u odeljku pod naslovom "*Ozdravljenik*" kaže: "*Velika prezasićenost čovekom – ona me je davila i bila mi se zavukla u ždrelo... Večito se vraća čovek koji ti je dosadio, mali čovek ... – ah, čovek se večito vraća! Mali čovek se večito vraća! -*

³⁸ Vidi: F. Niče "*Tako je govorio Zaratuštra*", str. 67.

... *Nage sam jednom video obojicu, najvećeg čoveka i najmanjeg čoveka: suviše slični su bili jedan drugome – suviše ljudski je bio i najveći! Suviše mali najveći! – Otuda moja zasićenost čovekom! I večito vraćanje i najmanjeg! – Otuda moja zasićenost svim postojanjem! Ah, gadjenje, gadjenje, gadjenje!*"³⁹ On ovde pokazuje da ukoliko bi se vratio mali, kukavan čovek, tada bi misao o večnom vraćanju istog bila mučna i teško podnošljiva, ona bi izazivala gadjenje, odnosno ona bi bila učinjena nemogućom⁴⁰. To Niče prikazuje u zagonetnoj slici Zaratustrine vizije pastira u odeljku pod naslovom "*O prividjenju i zagoneci*". Pastir se uvijao, trzao, davio, a iz usta mu je visila crna teška zmija. Ona mu se zavukla u ždrelo i nije više mogao da je istragne. Ali, gadjenje povika iz njega da zagriže i ispljune zmijinu glavu. U ovoj metaforičnoj slici zmija se uzima kao životinja večnog vraćanja istog. Da bi se to potvrdilo trebalo je zagristi i ispljuniti zmijinu glavu. Svaki ugriz i ispljuvak jeste momenat preobražavanja, kada se nemoć pretvara u moć. Tada pastir više nije bio pastir, ni čovek, on je postao preobražen i smeja se, on je postao natčovek.

Moć afirmacije Niče predstavlja u slici boga Dionisa i Arijadne. Dionis jeste večnost nastajanja. On ima za predmet sebe. Upravo zato što je vlastiti predmet afirmacije, jeste večno vraćanje istog:

*"Večno Da Bića,
tvoje Da sam zauvek:
jer te volim o večnosti!"*⁴¹

Afirmacija, kao večno vraćanje, je Arijadnina nit. Ona unosi "*mudru reč*" u Dionisove uši. Dionizijsku afirmaciju nastajanja je pretvorila u drugu afirmaciju koju Dionis čuje. Dionis joj kaže: "*Ja sam tvoj lavirint*"⁴². Dionis je lavirint nastajanja, lavirint afirmacije, ali samo ukoliko je njegova afirmacija i sama afirmisana od Arijadne, njegove verenice. Ove dve afirmacije obrazuju moć afirmacije u celini.

U tom smislu afirmacija ne znači prihvatanje čoveka dosadašnjih vrednosti, već naprotiv, *stvaranje* natčoveka kao novog oblika života. Ničeov uvid

³⁹ Vidi: F. Niče "*Tako je govorio Zaratustra*", str. 279.

⁴⁰ Ovim se u potpunosti isključuje teza Nikole Miloševića u knjizi "*Šta Lukač duguje Niču*" (str. 136.) da je večno vraćanje istog u opreci sa natčovekom. Jer, kako bi se mogao vratiti reaktivan čovek?

⁴¹ Vidi: F. Niče "*Dionisovi ditirambi*", pesma "*Slava i večnost*", str. 35.

⁴² Vidi isto, pesma "*Arijadnina tužbalica*", str. 30.

u čoveka dosadašnjih vrednosti pokazuje da je on bio onostrano usmeren. Njegova bitna karakteristika je neverstvo Zemlji, askeza, preziranje tela. On je bio u stalnom raskoraku između ovozemaljskog i onostranog, tela i duha. Onostrano je bilo Zemlji tuđe, ono je vršilo atentat na život, pri čemu je bio osuđen samo na vegetiranje tj. bez mogućnosti vlastite realizacije. Time je čovek sa postojećim vrednostima bio amputiran od svoje vlastitosti. Prema Ničeovom mišljenju upravo to neverstvo Zemlji je razdiralo čoveka i činilo ga nesrećnim, što je imalo za posledicu, u tradicionalnoj filozofiji, večnu opreku između tela i duha, prirodnog i natprirodnog. Ničeov natčovek predstavlja pokušaj da se pobjegne iz zatvora, stege, prevladavanjem opreke između tela i duha. Hteti samog sebe, znači hteti zapovedati nad svojom vlastitošću. Svako htenje u sebi inkorporira prevazilaženje postojećeg. U tom smislu *"vraćanje istog"* u učenju o večnom vraćanju istog, je određeno kao stalno prevazilaženje. Time je natčovek u Ničeovoj filozofiji metafizički određen učenjem o večnom vraćanju istog.

Natčovek je najviši oblik volje za moć koji određuje smisao opstanka na Zemlji: *"Cilj nije "čovečanstvo", nego više no čovek!"*⁴³. Njegov cilj je u stalnom povećanju volje za moć iz čega proizilazi da nema za cilj podređivanje natprirodnom svetu. Afirmacija sebe, a ne potčinjavanje natprirodnom, suština je Ničeove preokupacije natčovekom. U suprotnom, čovek ostaje da živi kao malogradjanin u svojim životinjskim užicima kao u nadrealnom ambijentu. Natčovek je ogledalo dionizijske volje koja hoće samo sebe, odnosno večna afirmacija sveg postojećeg. Učiniti natčoveka gospodarem sveta značilo bi raščovečenje postojećeg čoveka, učiniti ga ogoljenim od dosadašnjih vrednosti. Rušenjem postojećih vrednosti, što je omogućeno učenjem o večnom vraćanju istog, natčovek se otkriva kao *"priroda"*, animalnost, vladavina nesvesnog. Time Niče vrši alteraciju čoveka od tuđeg, hrišćanskog čoveka ka čoveku *"prirode"*, raščovečenom čoveku novih vrednosti. To znači da Niče suštinu čoveka određuje kao reaktivno postojanje. Na taj način čovek postojećih vrednosti mora da želi svoju propast, svoj silazak, kako bi prevazišao sebe: *"Mrtvi su svi bogovi, sada želimo da živi natčovek"*- to neka jednom u veliko podne bude naša poslednja

⁴³ Vidi: F. Niče *"Volja za moć"*, paragraf 1001, str. 466.

volja! –⁴⁴ Tek u trenutku "*velikog podneva*", odnosno u trenutku večnog vraćanja istog, čovek ubija boga, ruši postojeće hrišćansko -moralne vrednosti i otvara most ka natčoveku. U tom smislu svaka afirmacija svega postojećeg jeste trenutak transmutacije: *hteti stvarati nove vrednosti*. Čovek u Ničeovoj filozofiji je shvaćen kao most, prelaz ka natčoveku, a ne kao svrha. On je suviše očovečen, obuzet onostranim vrednostima, da bi postao svrha opstanka na Zemlji. Odatle proizilazi potreba za natčovekom. Niče je bio prvi mislilac koji je postavio metafizičko pitanje: "Da li čovek, kao takav, ima moć da ovlada Zemljom?" Čovek u dosadašnjoj istoriji nije bio sposoban da zagospodari Zemljom, jer je stalno bio usmeren protiv nje. Zbog toga čovek treba da bude nad sobom, da prevazidje sebe. U tom pogledu natčovek ne pretstavlja plod neobuzdane i isprazne fantazije. Sa druge strane, prirodu natčoveka ne možemo otkriti u okviru tradicionalne-hrišćanske istorije, već je potrebno iskoračiti iz nje. Upravo ovaj iskorak može da odredi sudbinu i budućnost cele Zemlje.

Bitno odredjenje postojećih hrišćansko-moralnih vrednosti Niče je pronašao u duhu osvete (resentimanu), nečistoj savesti, asketskom idealu i nihilizmu. One predstavljaju iskušenje za svakog ko želi da tumači Ničeovu filozofiju. U prethodnom poglavlju duh osvete smo odredili kao suprotstavljenost životu i htenju. U ovom kontekstu ovaj odnos možemo odrediti kao odnos svesnog spram nesvesnog. Svest obrazuju mnemički tragovi, pamćenje se uzdiže u samu svest, dok je nesvesno odredjeno kao sposobnost zaboravljanja. Čovek je u istoriji hrišćanstva shvaćen kao resantiman⁴⁵ koji se ponaša kao pas, jer se veže samo za tragove u svesti, a nesposoban je za delanje, za spontanost. Sposobnost zaboravljanja upravo čoveku omogućava da amortizuje svoju snagu kako bi spontano reagovao, uživao u sadašnjem trenutku. Na ovaj način natčovek u Ničeovoj filozofiji je odredjen sposobnošću zaboravljanja koja mu omogućava da prevazidje reaktivno u sebi: "*Jer da se čovek izbavi osvete: to je za mene most ka najvišoj nadi i duga posle dugotrajnih nepogoda*"⁴⁶. Isto tako poreklo nečiste savesti Niče je psihološki objašnjavao: volja za moć koja ne može da se ispolji,

⁴⁴ Vidi: F. Niče "*Tako je govorio Zaratustra*", str. 119.

⁴⁵ Niče u knjizi "*Zaratustra*" duh osvete prikazuje u različitim metaforičkim oblicima: "pauk", "tarentula", "majmun", "luda", "demon", "patuljak".

⁴⁶ Vidi: F. Niče "*Tako je govorio Zaratustra*", str. 142.

da realizuje svoju mogućnost, ona se okreće protiv sebe. Na taj način čovek se interiorizuje. Dok je resantiman optuživao život, nečista savest navodi čoveka da prizna krivicu za greh postojanja. Svako postojanje je grešno. Prljava fabrika svireposti (kazna, krivica) prema životu, ima za posledicu proizvodjenje bola. Više se ne uživa u životu, već se samo umnožava bol. Život time postaje mučan, stešnjen i okovan pravilnostima morala. Čovek postaje životinja koja sebe ranjava o rešetke svog moralnog kaveza.

Moral je, za Ničea, rezultat pervertiranja nagona. On očovečuje čoveka, divlja zver postaje životinja koja sme da obeća. Pripitomljena životinja, podređena moralu, otupljuje sve životne porive i osakaćuje strasti. Time se čoveku odriče pravo na odgovornost i uskraćuje mogućnost na odvažna dela i podvige. U tom smislu Ničeovo mišljenje se odvažilo na demaskiranje hrišćanskog morala. U tome je ono videlo prepreku u procesu u kojem čovek hoće da zadobije sebe. Moral je predstavljao najopštiji normativni okvir samorazumevanja evropskog čoveka. Njegova vladavina je prepoznatljiva u svim oblastima duha (umetnost, religija, nauka) i svakodnevnog života (vaspitanje, brak, nega zdravlja, međusobni ljudski odnosi). Zbog toga je Niče naglašavao nužnost odvratanja od inteligibilnih shema idealnih, transmudalnih sfera morala. Pojam Boga je bio suma svega onog što je kočilo čoveka u ostvarivanju njega samoga. Negiranjem Boga, mi negiramo i odgovornost pred njim; postajemo verni Zemlji. Time Niče oslobadja svet moralne-hrišćanske odgovornosti. To je njegov temeljni etički imperativ koji omogućava čoveku da više ne živi u senci Boga, nadzemaljskog ideala. Jedino ako se čovek uzdigne do natčoveka tj. ako prevaziđe čoveka kao vrstu, on može početi da služi sebi i da zavisi od sebe, a ne od božanskih fantazmogorija. Walter Kaufmann, tumačeći Ničeovog natčoveka, kaže: "*To Nietzsche these Übermenschen appear as symbols of the repudiation of any conformity to a single norm: antitheses to mediocrity and stagnation*".⁴⁷ U tom pogledu natčovek, kroz prizmu večnog vraćanja istog, prevladava moral, običaj, tradiciju koje ga vuku u ponor kazne, krivice i bola.

Prevazilaženjem postojećih moralnih vrednosti, naglašava se samo rušilački karakter natčoveka. Medjutim, svako rušenje postojećih vrednosti otvara

⁴⁷ Vidi: Walter Kaufmann, "*Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist*", p. 309.

prostor za stvaranje novih. Suština natčoveka se upravo ogleda u jednoj od velikih tema Ničeove filozofije – *prevrednovanje svih dosadašnjih vrednosti*. Prevrednovanjem vrednosti Niče ne označava da se na mesto postojećih vrednosti postavljaju nove vrednosti⁴⁸, već naprotiv, samo mesto postojećih vrednosti postaje neodrživo, ono je prazno. Ovde se nalazi Ničeov odlučujući skok u tumačenju vrednosti. Time on daje nov karakter pojmu vrednosti. Niče misli život, volju za moć kao vrednost. On teži ukidanju vrednosno-teorijskog dogmatizma. Nov start života omogućuje čoveku da se probudi iz dogmatskog dremeža. Niče se odvažio da život misli po uzoru na prirodu. Biti nemoralan, kao priroda, omogućava Niču da od indikativa predje u imperativ, kako bi utemeljio prevazilaženje hrišćanskog morala. Drugim rečima, Niče je nastojao da preokrene odnos "Ja treba" (*Sollen*), karakterističan za tradicionalnu filozofiju, u "Ja hoću" u skladu sa "*circulum vitiosus deus*"⁴⁹. On to ostvaruje na taj način što moral meri prema životu, volji za moć kao principu postavljanja vrednosti. Time razotkriva nesvesnu produktivnost života koji vrednuje. Sa druge strane, Niče svako moralno vrednovanje određuje kao jedan način izlaganja⁵⁰. Hrišćanski moral je samo

⁴⁸ Kod hrišćanskog čoveka su preovladavale vrednosti koje su poricale život, a to su: sažaljenje, strah, samilost, altruizam, milosrdje, ljubav prema bližnjima, blagost. Natčovek postavlja vrednosti koje unapredjuju život, povećavaju osećaj moći u čoveku, a to su: lukavost, okrutnost, telesna i duševna snaga, vlastohleplje, samoživost, sladostrašće, ponos.

⁴⁹ Niče večno vraćanje istog, kao etički imperativ, postavlja u "*Veseloj nauci*" u paragrafu 341 koji nosi naslov "*Najveće težište*". On ističe da svaki bol, uživanje, misao, uzdah u životu će se bezbroj puta vraćati čime se implicira da svaki naš postupak nosi težinu neizbežne odgovornosti. Porinućem čoveka u prirodu on preuzima odgovornost za sebe.

⁵⁰ Ali, Niče ide korak dalje. Njega zanima i poreklo ovog procesa. U tome je novina njegove perspektivističke filozofije. Potrebno je naglasiti da metod koji Niče koristi u rasvetljavanju ovog procesa jeste *genealogija*. Zadatak genealogije se pokazuje u ispitivanju porekla (*Ursprung*) naših vrednosnih stanovišta. Poreklo se ogleda u razlici odnosno distanci *plemenito i prosto, otmeno i plebejsko, visoko i nisko*. Jedno od mesta koje na najbolji način ilustruje značaj razlike za Ničeovo shvatanje porekla se nalazi "*Genealogiji morala*": "*Štaviše, "dobri", odnosno otmeni, moćni, uzvišeni i plemeniti, jesu ti koji sebe i svoje postupke osećaju i postavljaju kao dobre, naime: kao prvorazredne, nasuprot svemu niskom, neplemenitom, prostom, i plebejskom. Zahvaljujući tom patosu distance, oni su prvo stekli pravo da stvaraju vrednosti i njihova imena: šta ih je bilo briga za korisnost!*" (str. 21.). Moral, religija, metafizika, nauka, u Ničeovoj filozofiji nalaze svoje poreklo u prostom, plebejskom, a to je upravo ono natčulno, nepromenljivo, čvrsto i zbog toga one ne mogu služiti životu. Nasuprot tradiciji, Niče je početak video u onom nagonskom, nesvesnom, stvaralačkom, kao neiscrpnu mogućnost stvaranja novih vrednosnih stanovišta. Priroda samog porekla je uslovljena načinom života onih koji zastupaju određeno stanovište. Misliti "*nisko*" znači živeti "*nisko*", iskusiti "*nisko*". Pored stvaralačkog Ničeova genealogija istovremeno sadrži i kritički element koji je usmeren ka rušenju postojećih vrednosnih stanovišta. Kritiku, takodje, karakteriše jedan način života koji se suprotstavlja onom drugom načinu života. Dva naličja jednog te istog procesa, stvaralački i kritički, predstavljaju osnovnu karakteristiku Ničeove nihilističke filozofije. Ona je sa jedne strane stvaralačka, kreativna, podsticajna, iluminatorska za čitaoce, a sa druge strane, ona je agresivna, rušilački raspoložena.

pogrešno tumačenje određenih fenomena. Ali, Niče prevrednovanjem svih dosadašnjih vrednosti uspostavlja novu tablicu vrednosti, novi moral. Njegov imoralistički zahtev je i sam moralan, s tim što je taj moral, po Ničeovom mišljenju, svojstveniji čoveku. Svi su morali produkti volje za moć.

Celokupna istorija čovečanstva je, prema Niče, rat, večita okrutna borba između nesvesne i svesne produktivnosti života, raščovečenja i očovečenja, jakog i slabog čoveka, višeg i nižeg, otmenog i prostog. Rat se spoznaje kao otac i regent svih stvari. To je večita borba između volje za moć koja poseduje ratnički instinkt, jakost nagona u čemu se ogleda herojsko – tragičko vrednovanje (uzlazni život) i volje za moć koja poseduje nemoć i slabost u smislu zakržljalih nagona, anemije instinkata, bežanje od borbe i rata, traženje mira i spokoja, ljubavi bližnjega i sigurnosti (silazni život). Simbol uzlaznog života natčovek i simbol silaznog života hrišćanski čovek na različite načine se odnose spram Boga. Natčovek, kao gospodar nad samim sobom, iskušava smrt Boga, dok hrišćanski čovek živi u strahu od Boga, na ropski se način odnosi prema njemu. Ovim je dotaknut čovekov odnos prema Bogu kao simbolu sveg natprirodnog odnosno Ničeov rat protiv zakržljalog života. Smrt Boga u Ničeovoj filozofiji je fundamentalna tema u shvatanju učenja o večnom vraćanju istog, što će autor ovoga rada nastojati da prikaže u sledećem poglavlju.

*

* *

V BOG JE MRTAV

Bitan karakter Ničeove filozofije se ogleda u dramatičnoj tvrdnji: "*Bog je mrtav*". Njome izriče mišljenje o tradicionalno-metafizičkoj filozofiji, odnosno prema celokupnoj zapadnoj kulturi koju je video u znaku *nihilizma*. Nihilizmom se označava istorijsko kretanje Evrope kroz prethodne vekove, koje je odredilo i sadašnji vek. To je vreme u kojem već dve hiljade godina preovladava onto-teološki horizont tumačenja sveta, hrišćanska religija i moral. Ničeova veličina kao filozofa se sastoji upravo u tome što je nastojao da napusti putanju kojom se kretala zapadna metafizika, u prethodnim vekovima, demaskirajući ono idealno, moralno i nadzemaljsko. Time on vrši kopernikanski obrat u tradicionalnoj metafizici, jer se otisnuo u nešto nepoznato, neizvesno, putevima kojim još niko nije kročio. To se ne zbiva iz puke pustolovine ili avanture, već iz promišljanja stvarne potrebe čoveka u dosadašnjoj istoriji. U tom smislu Ničeova metafizika postaje razmišljanje o položaju, ulozi i mestu čoveka današnjice. Ali, pre toga mora da pripremi teren kako bi uspostavio novu metafiziku postojanja čoveka i sveta. Pripremanje mišljenja za taj nihilistički čin mu omogućuje smrt Boga.

"Bog je mrtav" laicima može izgledati jednostran i preteran kao ateistički stav zbog kojeg mnogi smatraju da je zbog njega završio u buncanju, pa čak i u ludilu. Pokušaćemo pokazati da stav "Bog je mrtav" predstavlja rezultat Ničeovog celokupnog mišljenja o svetu i čoveku koji nema mnogo veze sa laičkim razmišljanjem. Ono što odmah pada na pamet, prilikom izricanja stava da je Bog mrtav, jeste da li to znači da je on postojao, kada je eto sada i umro. Niče u "*Zaratuštri*" u odeljku pod naslovom "*O onostrancima*" daje odgovor na to pitanje. Nedvosmisleno se pokazuje da su patnja, nemoć, umor, samrtni skok u ništa, stvorili Boga. Bog je čovekova kreacija i plod uobrazilje. Bog postoji jedino kao način mišljenja. Koliko postoji to mišljenje, toliko će postojati i opsesivnost

Bogom. Međutim, Bog je dobio, u međuvremenu, oblik jedne samostalne egzistencije koja deluje kao neuslovljeno biće kome su svet i čovek postali podređeni kao božije kreature. Ničeova teza se sastoji u sledećem: stvorivši Boga čovek je izgubio samoga sebe. Ponovo zadobiti sebe, prevladati taj dualitet predstavlja cilj Ničeovog filozofskog mišljenja.

Već je više puta napomenuto da je glavni motiv Ničeove filozofije život = volja za moć = nastajanje. Niče sve vreme operiše ovim pojmovima. Oni svoju pravu specifikaciju dobijaju u učenju o smrti Boga. Da bi smo shvatili život i njegovu raznovrsnost, moramo ubiti Boga kako bi se Zemlja pojavila u svojoj raskoši. Smrt Boga, kao jedna od osnovnih Ničeovih misli, ima karakter predgovora jer njome ruši stare tablice vrednosti i uspostavlja nove. Stav "Bog je mrtav" je prvi put izgovoren u *"Veseloj nauci"*. Ovim spisom započinje oblikovanje ovog metafizičkog stava koji se dalje nastavlja u knjizi *"Tako je govorio Zaratustra"* i na kraju *"Volji za moć"*. Hajdeger je, tumačeći smrt Boga i volje za moć, učinio slavnim fragment *"Mahnit čovek"* iz *"Vesele nauke"* (paragraf 125). Rezimiraćemo najvažnije momente ovog fragmenta.

Mahnit čovek primećuje da je počeo da se spušta mrak i da u po bela dana mora da zapali fenjer, da bi se uopšte nešto videlo. Ovom slikom Niče kraj zapadnoevropske civilizacije sagledava kao sumrak boga. Tu nije reč o vulgarnom ateizmu onih koji naprosto ne veruju u Boga, niti je to ono zbog čega se mahnit čovek zgražava. Ono što njega onespokojava jeste upokojenje same metafizike za koju je Bog personifikacija. Iz tog fragmenta postaje jasno da je Niče u stavu *"Bog je mrtav"* mislio na hrišćanskog Boga. Bog je za Ničea onostranost, natčulna sfera. Natčulna sfera, u tradicionalno – metafizičkoj filozofiji od Platona pa nadalje, važi kao neprolazna i večna zbog čega je proglašena kao jedinim istinskim i pravim svetom, bez obzira da li je natčulno Bog stvoritelj i Bog spasitelj hrišćanstva ili hrišćansko – moralni zakon ili autoritet uma ili savesti. Za razliku od nje, čulni svet je ovostran, promenljiv, prolazan i zbog toga je proglašen ništavnim, pukim prividom. Čulno je mereno samo spram onostranog bića. Takva vrsta poželjnosti za onostranim Niče tumači kao vrhovnu vrednost koja je obeležila istoriju čovečanstva u proteklih dve hiljade godina. Predmet želje još uvek nije bio čovek od krvi i mesa. Ovostrani

svet je doživljavan kao dolina suza, jer se pravi život nalazio u onostranom svetu koji je nudio večna spasenja i blaženstva. Niče je smrću Boga kritikovao idealističku, platonističku tendenciju koja je zajednička tradicionalnoj metafizici. Platoničar je zagledan u svet ideja, hrišćanin prezire telo i traži spasenje u natčulnoj sferi, što znači da se tradicionalna metafizika zaokupljala onostranim svetom. Stav "Bog je mrtav" označava da natčulni svet ne daruje nikakav život, već ga šta više uništava. Ničeova metafizika se okreće ovozemljaskom životu, čulnoj sferi i u tom smislu ona predstavlja protupokret prema tradicionalnoj metafizici.

Hrišćanski Bog, kao oličenje natčulne sfere, daje smisao i vrednost opstanka na Zemlji. Svaka metafizika, prema Niču, je jedan sistem procene vrednosti. Ovakav stav on izvodi iz volje za moć kao principa postavljanja vrednosti: u zavisnosti od toga da li se volja za moć uvećava ili smanjuje ona određuje vrednost ljudskog opstanka. Hrišćanstvo je shvatio kao sistem vrednosti, a ne kao božansku objavu ili dogmatiku. Stav "Bog je mrtav" označava da je Bog izgubio vlast nad Zemljom. Takav istorijski događaj, u kome se natčulna sfera kreće prema svome kraju, Niče naziva nihilizmom. Nihilizmom se u svojoj knjizi "*Volja za moć*" bavi na dvostruki način. S jedne strane ga shvata kao događaj obezvređivanja hrišćanske religije morala i metafizike, čime se naglašava rušilački karakter nihilizma⁵¹. S druge strane, nihilizam je Niče poimao kao obezvređivanje svih dosadašnjih vrednosti i svega onoga što je na pretpostavci Boga, kao ishodišnoj tački života, bilo izgrađivano: hrišćanski moral, država, pravo, politika. Obezvređivanje je shvatio kao potpuni prevrat dosadašnjih vrednosti koje u sebi uključuje i postavljanje novih vrednosti. To on naziva prevrednovanjem svih dosadašnjih vrednosti. Time se ističe stvaralački karakter nihilizma. Smrt Boga nije nešto spram čega bi čovek bio indiferentan, jer se time odlučuje o njegovoj sudbini i sveta u celini.

Nadolazak nihilizma Niče određuje kao strahovitu stvar. Sve ono što je prethodnih dve hiljade godina čovek stavljao iznad sebe i čemu se divio, što

⁵¹ Reč *nihil* u nihilizmu označava ništavnu vrednost. Prema Ničeovom mišljenju, život u tradicionalnoj metafizičkoj filozofiji, je imao ništavnu vrednost u smislu u kojem je on obezvređivan i porican. U obezvređivanju se uvek polazilo od natčulnog sveta, vrednostima viših od života (Bog, dobro, istinito, lepo). U tom smislu život postaje nestvaran, predstavlja se kao privid.

je odredjivalo njegov život u celosti, što ga je činilo čovekom, razlikovalo od životinje i uzdizalo iznad puke animalnosti, Niče je proglasio za *reziduum* ljudskog opstanka. Ako je Bog, kao natčulni temelj i cilj postojanja mrtav, tada ne preostaje čoveku ništa za šta bi se mogao čvrsto pridržati i usmeriti. Njegov opstanak postaje uzaludan, bez smisla i cilja. Gde je nekad bio Bog, sada se nalazi Ništa. Stav "Bog je mrtav" označava da se to Ništa širi. Ništa ovde znači odsutnost od natčulne sfere. Nihilizam, "najneugodnije od svih gostiju", stoji pred vratima⁵². Ovu ekstremnu situaciju Niče razrešava opet ekstremnom situacijom, ali obrnuto. Način na koji to čini sačinjava jezgro nihilizma. Nihilizam ne bi mogli na primeren način protumačiti i razumeti, ukoliko bi zanemarili njegovu jezgro koje čini učenje o večnom vraćanju istog. Sam opstanak, bez smisla i cilja, Niče podvrgava iskušenju večnog vraćanja u ono Ništa. U tom pogledu večno vraćanje istog se pokazuje kao trenutak u kome čovek ubija Boga i na taj način prevazilazi sebe⁵³. "Ništa", "Besmisleno", "Uzalud" počinje da dobija svoj smisao i svrhu u čulnom, ovozemaljskom životu, u dionizijskoj igri razaranja i stvaranja. U Zemlji, ogoljenoj od ideala, nalazi se hiljadu puteva, mogućnosti, perspektiva za stvaranje novih vrednosti. Time je vrednost opstanka na Zemlji Niče odredio ne samo kao rušenje, preziranje Boga kao nosioca hrišćansko – moralnog sveta, već i kao stvaranje novih vrednosti ljudskog postojanja. Na taj način učenje o večnom vraćanju istog je odgovor na izazov nihilizma utoliko što predstavlja najekstremniji oblik nihilizma, ali istovremeno i prvi odlučujući korak u pravcu njegovog prevazilaženja.

Da bi čovek došao do novog načina opstanka na Zemlji, preko učenja o večnom vraćanju istog, on mora da prodje kroz različite faze nihilističkog otrežnjenja. Prva faza jeste iskušavanje obezvređivanja dosadašnjih

⁵² Vidi: F. Niče "Volja za moć", str. 9.

⁵³ Nasuprot tome, Danko Grlić u knjizi "Friedrich Nietzsche" (str. 139) tvrdi da je trenutak umetnosti zapravo trenutak večnog vraćanje istog. Začetak te svoje teze Grlić pronalazi u Ničeovoj tvrdnji u "Rodjenju tragedije" da je postojanje sveta opravdano samo kao estetički fenomen, a da je umetnost, a ne moral, metafizička delatnost života. Autor ovoga rada smatra da je Niče u "Rodjenju tragedije" umetnost koristio samo kao najpogodnije sredstvo za predstavljanje sveta kao neprekidnog radjanja i razaranja. Umetnost, kao reakcija na hrišćansku religiju, moral i filozofiju, je bila više upravljena prema životu; metafora i slika je bila prikladnija životu. Ona je Niče u služila samo da ukaže na drugačiji način postojanja sveta i čoveka. Iz toga se ne može izvesti zaključak da je Niče večno vraćanje istog tumačio kao estetsko stanje, kao umetnost. Niče je učenje o večnom vraćanju istog smatrao mnogo duboko mislenijim. Ona je svoj pravi sjaj i veličinu otkriva tek u stavu "Bog je mrtav".

vrednosti i iščezavanja formi natčulne sfere (religija, moral, metafizika). Ali, njihovo iščezavanje ne znači da u potpunosti nestaju forme natčulne sfere. Uspostavljaju se novi ideali koji nastoje da ožive razne forme natčulne sfere i da im daju novi podstrek na mestu na kome su stajali stari ideali. To se, prema Niče, zbiva pomoću učenja o usrećivanju sveta i "komunizma" koji dolazi na mesto "prahrišćanstva", na mesto "dogmatičkog hrišćanstva" dolazi "Vagnerova muzika". Tako se javlja nepotpuni nihilizam čija se suština sastoji u tome da se pokuša izmaći stvarnom prevrednovanju dosadašnjih vrednosti. Ova priča se može ispričati i na drugi način. Bog je umro od svog prevelikog sažaljenja⁵⁴. Sažaljenje je ljubav prema slabom, bolesnom, reaktivnom životu. Njega oseća onaj čovek koji se služi životom samo da bi ga negirao, da bi ga obezvredio, kazuje Ne životu zbog njegovog preobilja⁵⁵. Takav čovek usmrćuje Boga, jer ne podnosi njegovo sažaljenje. On hoće da bude sam sa svojom pobedom nad Bogom, on sebe stavlja na Božije mesto. To Niče naziva pesimizmom slabosti. Čovek će ići tim putem do velike mučnine, kada više neće imati volje ni za kakvim višim vrednostima. Pokazano je to u slici "vračara" koji nema više volje da nestane i sanja o tome da se pasivno ugasi. U liku vračara, "poslednjeg čoveka"⁵⁶, je predskazana posledica smrti Boga. U tome se ogleda pasivni nihilizam. S druge strane, pesimizam jačine izriče Da životu i Zemlji, ne dopušta nikakvo idealističko iskrivljavanje života. Aktivni nihilizam obezvredjuje, ruši dosadašnje vrednosti i podstiče njihov kraj. Ovim je pokazano da se nihilizam kreće od jednog ekstrema do drugog. Ekstremni nihilizam poima da su stare vrednosti, kao produkti silazećeg života, u opreci prema novim vrednostima, kao produktima uzlaznog života. Ekstremni, ali aktivni nihilizam, stvara čoveku mogućnost za postavljanje novih vrednosti što je omogućeno učenjem o večnom vraćanju istog. Čovek putem prezira i razaranja vrši atak na samoga sebe. Taj atak je prouzrokovan učenjem o večnom vraćanju istog. Time nihilizam, prema Ničeovom mišljenju, vodi *katastrofi*. Katastrofa se odnosi na postojeće hrišćansko-moralne vrednosti kojima je vreme odzvonilo. On to naziva *epohom*

⁵⁴ Vidi: F. Niče "Tako je govorio Zaratustra", odeljak "Bez službe", str. 325.

⁵⁵ Time se izražava pesimizam prema životu, sumnja se u njega. U tom smislu Niče je tvrdio da je pesimizam predoblik nihilizma (F. Niče "Volja za moć", str. 13.).

⁵⁶ Vidi: F. Niče "Tako je govorio Zaratustra", str. 184.

velikih ratova u kojima učenje o večnom vraćanju istog, zadobija moć nad ljudima. Na taj način katastrofa je velika pročišćavajuća kupka, nesreća u službi spasa, radi toga da bi čovek zadobio samoga sebe tj. postao gospodar. Takav način opstanka na Zemlji, određen učenjem o večnom vraćanju istog, Niče shvata kao ekstatički, potpuni ili klasični nihilizam, čiju suštinu čini prevrednovanje svih dosadašnjih vrednosti, odnosno postavljanje novih vrednosti.

Niče je učenje o večnom vraćanju istog odredio kao "središte povesti". Time određuje početak vladavine jedne nove metafizike koja će delovati selektivno na taj način što će samo najhrabrije i najjače prirode moći izdržati to iskušenje. To je vreme koje će tek doći i odrediti sudbinu čovečanstva, vreme u kojem će čovek izgubiti težište koje mu je omogućavalo da živi u proteklih dve hiljade godina. U tome se sastoji nihilistička perspektiva, koja je najvažnija u ovoj priči, jer stvara mogućnost za novo vrednovanje opstanka. Ovaj filozof nihilizam ne sagledava samo kao jedan istorijski događaj, već i kao pokretača svetske istorije. Svako vreme, svako čovečanstvo, nošeno je određenom metafizikom. U tom smislu Ničeova nihilistička filozofija predstavlja pokušaj prevladavanja natčulne sfere kojom se nagoveštava početak novog doba.

Ono što predstavlja važan momenat u Ničovom shvatanju nihilizma, jeste taj što je on našao svoj razlog za njegovo postojanje u samom životu tj. volji za moć, kao principu svakog stvaranja i razaranja. Usponi i padovi života predstavljaju lice i naličje nihilizma. Ako je izraz opadanje životne snage, to znači da se život odvraća od svog osnovnog nagona za uvećanje. Ukoliko je izraz rasta i jačanje životne snage, to znači da život hoće vlastito uvećanje, da zagospodari nad sobom. Svet kao celinu, Niče određuje kao poprište borbe volje za moć, njenog stalnog stvaranja i razaranja, koja je određena učenjem o večnom vraćanju istog. Već je rečeno da veza između volje za moć i večno vraćanje istog otvara mnoštvo perspektiva, mogućnosti i puteva, jer večno vraćanje istog oslobadja volju, iskupljuje čoveka od dosadašnjih vrednosti, vraća Zemlji njen ovozemaljski cilj, a čoveku otvara most ka njegovoj najvišoj nadi ka natčoveku. Sve u svetu podleže večnom vraćanju istog; i ono pozitivno i ono negativno. Stoga, prema Niču, učenje o večnom vraćanju istog treba izdržati. Izdržati, sve to, znači reći DA životu; želeći čoveku propast i zalazak, prevrednovati postojeće

vrednosti. Nameće se pitanje: "Kako i kojim sredstvima to izdržati?" Niče naznačava taj put u "*Zaratuštri*", u odeljku pod naslovom "*Govori Zaratuštrini o tri preobražaja*", kroz metafore o tri preobražaja duha. Pokušaćemo se probiti kroz splet zamršenih metafora i slika kako bi otkrili njeno jezgrovito i višesmisleno značenje. Da bi duh tj. čovek postao slobodan, on mora prvo postati *kamila* – nosilački duh koji nosi ono najteže breme (strahopoštovanje) u svoju samotnost. Kamila je ponizna, trpeljiva prema onome ko kažnjava, voli stvarnost čak i kada je ta stvarnost pustinja. Breme koja ona nosi doživljava kao teret stvarnosti. Stoga Niče predstavlja kamilu kao nepogodnu za iskušenje. Ona ima jedino osećaj za ono što nosi kao svoj teret - za stvarnost. Kamila ne ume da kaže NE; afirmacija je ovde samo nošenje tereta, prihvatanje stvarnosti takve kakva jeste. Zbog toga se duh mora preobraziti u *lava* (drugi preobražaj), grabežljivu zver i tako postati gospodar nad sobom, koji hoće da za sebe stekne slobodu za novo stvaranje. Lav je suprotnost kamili, on hoće da sruši sve bogove, gospodare, stare vrednosti radi stvaranja novih. On svakom "ti treba" (*Du sollst*) i "ti si dužan" suprotstavlja "ja hoću" (*Ich will*). Lav je sposoban da stvori sebi slobodu i svet Ne pred dužnošću. Ali, lav nije sposoban da stvara nove vrednosti. Zbog toga što ne može stvarati nove vrednosti, duh mora postati i *dete* (treći preobražaj). Dete je instiktivni stvaralac, simbol svekolikog stvaranja, nevinosti, zaborava, novog početka, nemirne igre, točak koji večno ruši i večno ponovo gradi, prvi pokret, sveto potvrđivanje (*Jasagen*). To dete jeste Dionis, kao ishodišna tačka Ničeove filozofije. Tako volja za moć jeste večno vraćanje istog – most koji prevladava dosadašnje vrednosti i uspostavlja nove i uzdiže čoveka do njegove najviše moći – natčoveka. To je bit kruga unutar koga se Ničeovo dionizijsko mišljenje kreće i sabira. Njegovo učenje o večnom vraćanju istog jeste pokušaj da se nihilizam u svom negativnom značenju prevazidje odustajanjem od traženja smisla i cilja izvan života u onostranom. U tom smislu dionizijski motiv predstavlja najupečatljiviji simbol Ničeovog afirmativnog mišljenja. Nasuprot hrišćanskom Bogu, koji čoveka okiva krivicom, kaznom, patnjom i bolom, bog Dionis slavi nevinu igru deteta i govori DA ovozemaljskom životu. Život koji hoće sebe, da se večno vraća, jeste najviša vrednost. Samo čovek, koji u sebi nosi misao o večnom vraćanju istog, je sposoban da ljubi ono nužno. *Amor fati* je

drugo ime za Ničeovu misao o večnom vraćanju istog: *"Moja formula za veličinu u čoveku jeste amor fati: ne hteti imati išta drugo, ni napred, ni nazad, ni u celoj večnosti. Ne samo podnositi ono nužno, još manje tajiti ga – sav idealizam je lažljivost pred nužnim – nego ga voleti ..."*⁵⁷

Ono, što je ovde potrebno istaći, jesu konsekvence ovakvog Ničeovog učenja i odnos spram tradicionalne metafizičke filozofije. Učenjem o večnom vraćanju istog, Niče je nastojao da sruši transcendentalno-metafizičkog Boga, odnosno da razori postojeće hrišćansko – moralne vrednosti kao najveću prepreku u ostvarivanju čovekovih mogućnosti. Uzrok sveopšteg nihilizma u tradicionalnoj filozofiji je pronašao u atinskoj metafizici, tj. u Sokratovoj suprotstavljenosti životu. Već u *"Rodjenju tragedije"* Niče govori o preokretu ovog grčkog filozofa. Sa Sokratom je došao kraj tragičkog razdoblja grčke istorije, odnosno početak vladavine logičko racionalnog momenta čiji se smisao sastojao u shematiziranju čovekovih moći. Prema Ničeovom mišljenju, Sokrat je pronalazač *"teorijskog čoveka"* koji je postao novi ideal grčkog društva. Znanje je shvatano samo u smislu njegove logičke vladavine nad čovekom. Ono u tom smislu nije bilo u službi života. Takvo znanje je postalo sudija, zakonodavac vrednosti i ono je određivalo mišljenje u celini. U kasnijoj filozofiji mesto znanja zauzima moral i hrišćanstvo kako bi nadomestili moć nad čovekom. Samo su se sredstva vladanja nad čovekom menjala. Ono što sačinjava njihovu bitnu karakteristiku jeste asketski ideal koji je u njima sve vreme prisutan. Asketski ideal, kao forma nihilizma, negira život, hoće umanjeni, zakržljali život. Tek preobrtanjem odnosa znanja u htenje, Niče postavlja Dionisa kao boga večnog vraćanja istog. Dionis jeste afirmacija čoveka. Njegov cilj jeste demaskiranje asketskog ideala kako bi zadobio sebe. Istiskanjem asketskog ideala nema više nijednog ideala, ni moralnog, ni lika naučnika koji bi stao na njegovo mesto.

Posledica sokratovog tipa čoveka, kao simbola tradicionalne - metafizičke filozofije, jeste asketizam. Čovek se u svojoj istoriji stalno lišavao vlastitosti, svoje telesnosti i spas je tražio u onostranosti. Zanimarivanjem "prirode" on se pretvorio u glumca života, u onog koji živi od improvizacije. Time se apostolirao čovek asketskih vrednosti koji je krišom uživao u

⁵⁷ Vidi: F. Niče *"Ecce homo"*, str. 42.

malogradjanskim porivima. Zemlja je postala asketska planeta. Ona je bila prljava fabrika ideala koja ih je neprekidno proizvodila, kako bi dezavuisala ljudsko postojanje. Čovek je bio ruina, raskošno nalazište za muzejska iskopavanja. Biti filozof, biti mumija, predstavljalo je monoteizam grobarskom mimikom. Filozof je samo preuzimao masku svojih prethodnika protiv kojih je nastupao, a imao je izgleda da preživi samo ako je bio zamišljen kao sveštenik, asketa, religionzni čovek ili prijatelj mudrosti. Time je i slika o filozofiji postala smešna i apsurdna. Ona se bavila uglavnom natčulnim svetom i logičnim konsekvencama. Natčulni svet je beživotan, mrtav. Čovek stupa u ustanak, svet postaje njegov predmet. Natčovek, kao konsekvencija dionizijskog, profanog sveta, postaje njegov gospodar. On postavlja novu vrednost postojanja na Zemlji. Potreba za Zemljom postaje zahtev filozofije, koja odbacuje svoju asketsku masku i iskoračava u život. Vekovima slavljena kontemplacija spoznaje svoj koren – svoju nemoć. Niče je kontemplaciju shvatio kao umor, propadanje tela. Posmatrati svet kroz durbin iz daleka: kako da ga taj tumači i vodi? Ako ga intuitivno ne oseća, ako ne prodire iz krvi i tela, svet se zahvatiti ne može. Bujica života se sastoji u radjanju i umiranju, stvaranju i razaranju, penjanju i silaženju, večnom prožimanju suprotnih elemenata: Kakav prizor! Ali, ah prizor samo za mnoge filozofe! Nameće se pitanje: "Kako dohvatiti taj svet?" Prema mišljenju autora ovoga rada, filozof mora biti otvoren prema svetu, prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, on mora biti tragač, pokušivač. Biti otvoren prema svetu znači istupiti u život, iskušavati njegovu neizvesnost i opasnost, stati na nesiguran kamen. Od toga zavisi koliko je duboko mišljenje nekog filozofa. Do sada su filozofi živeli u kabinetu, kao voštane figure. Strah od iskoračavanja u život je načinio od njih askete, a filozofiju asketskom i anemičnom zbog čega su se filozofi hvatali za slamku Boga, kao svemogućeg i sveznajućeg bića. U tom smislu Ničeova filozofija, čije jezgro sačinjava učenje o večnom vraćanju istog, je nastojalo da otvori nove perspektive i mogućnosti kako bi čovek konačno sišao sa hrišćanskog puta i krenuo putem iskušavanja sebe.

*
* *
*

VI DIONIZIJSKI SVET

U dosadašnjem tumačenju i recepcijama Ničeove filozofije bila su istaknuta dva bitna momenta: kritički i stvaralački. Oba su na poseban način pokazali rušilački i stvaralački karakter njegovog temeljnog učenja o večnom vraćanju istog. Ovim učenjem je u potpunosti odredio postojanje celine sveta i čoveka. Izricanjem DA životu, DA volji za moć, večno vraćanje istog se otelovljuje kao oružje u ruci najmoćnijeg - natčoveka. Natčovek je ne samo lav u igri sveta kao takvog, već je on dete Dionisa i Arijadne koji nevino gradi i razara, koji prevrednuje sve dosadašnje vrednosti, što je omogućeno rušenjem transcendentalnog ideala tj. smrću Boga. Time se pokazuje bitna intencija ovog učenja, koja se upravo ogleda u tome, što predstavlja sintezu njegovog dela.

Bit učenja o večnom vraćanju istog se ogleda u mitskoj slici boga Dionisa. Dionis je Ničeovo ime za celinu sveta i čoveka koja se sastoji u večnoj igri stvaranja i razaranja. Ta igra stvaranja i razaranja predstavlja neprekidnu borbu nadmašivanja u moći, kao htenje moćnijeg da zagospodari slabijim, veća riba guta manju ribu i na taj način uvećava svoju moć. Nju Niče predstavlja kroz koreutičke momente *smeha* kojim se prevazilazi patnja života, *plesa* nastajanja kojim se afirmiše sve u svetu i *igre* slučajnosti i nužnosti kojom se insistira na

životnoj spontanosti. U tom smislu smeh, ples i igra predstavljaju element afirmacije koji Ničeom omogućava da prevaziđe muku i očaj ljudskoga postojanja, produkovanu hrišćanskim vrednostima. Rušeći olovne oblake nad sobom, život postaje lak, lepršav i ushićen. U tako shvaćenom svetu igra deteta postaje ključ za razumevanje univerzuma, tj. sveukupnosti ljudskoga postojanja. U igri čovek ne živi u anomiji bezuslovne slobode, već se on potčinjava htenju koje postaje njegov gospodar. Time postaje akter u igri, prisustvuje drami sveta. On ne posmatra pasivno svet sa strane, već nastoji da ga iskušava, da istupi u ono neizvesno, opasno i rizično. Komad koji se igra u tom pozorištu, bez mesta za posmatranje, je uvek isti: to je komad koji beskonačno puta ponavljaju vladari i potčinjeni. Ljudi vladaju nad drugim ljudima, i tako se stvara razlikovanje vrednosti unutar igre moći. Svaka vladavina nastoji da uspostavi svoja pravila i vrednosti i da pobeđene potčini tim istim. Uspostavljanjem novih pravila, rat se ne završava. Pravilo nema za cilj da ublaži, već da zadovolji nasilje. Pravilo, privremeni mir, je samo zatišje rata, prećutno prihvatanje zakona. Ono je proračunato zadovoljstvo pomame, obećana krv koja dozvoljava da uvek iznova započne igra nadvladavanja. Čovečanstvo nikada ne može doći do nekog univerzalnog pravila, koje će večno stajati na mesto rata, i time uspostaviti večni mir. Svako čovečanstvo, svako doba, postavlja svako od tih nasilja kao svoja pravila koja se naizmenično smenjuju iz jedne vladavine u drugu. Ono što je jedino večno, jeste beskonačna dionizijska igra nadvladavanja. U toj igri čovek mora, apolonskim okom, posmatrati svet i u isti mah čeznuti da prevaziđe posmatranje. Ova dva procesa stoje čvrsto jedan naspram drugoga. U tome se ogleda dionizijski fenomen stvaranja i razaranja, beskonačna igra prevazilaženja apolonskog sa dionizijskim i dionizijskim sa apolonskim. Čovek može da se shvati na dionizijski način samo ako se on promišlja iz horizonta svoje ekstatičke otvorenosti prema svetu. Samo ako se ima u vidu igra sveta, kao igra gradećeg i razarajućeg života, kao želja za jedinstvom, pravilom, kao simptom slabosti i želje za reprodukcijom razlike, promene, mnoštva, kao simptom životne snage i punine, samo tada čovek može da iz svog vlastitog igranja uroni u veliku igru sveta, u veliku igru rođenja i smrti svih stvari i postane akter u kosmičkoj igri nužnosti. Dionis je ime za tu igru moći. Njegova sreća leži u paničnom iskustvu

koje nam obznanjuje da su sve konačne stvari na Zemlji ništavne, da podležu smrti. On je simbol njihovog opstanka na Zemlji, njihovog radjanja i umiranja.

Dionis, kao bog večne igre, svojom opojnošću, zanosom, nemirnim preobražajem, ludilom, uzdiže čoveka iznad treznog, racionalnog logičkog poimanja sveta koje je imalo za posledicu onostrano biće; lišava čoveka mučnih svakodnevnih normi svojim zaboravljanjem. Time se on uspostavlja kao gospodar Zemlje i samim tim daje novu vrednost njenom opstanku. Igra se nameće kao metafizički temelj sveukupnog postojanja u smislu u kojem je ona data kao beskonačnost ponavljanja. Ona je ovozemaljska, nema ni početka ni kraja, što ukazuje na njenu besciljnost. Besciljnost, je njen pravi cilj: cilj je u samoj igri, u samom putu, u stalnom proticanju; ona je večno stvaralački impuls, srce sveta, koja u svojoj spontanoj nevinosti sebe stvara i razara, uvek nanovo počinje; igra je večno vraćanje istog. Ona je skriveni i najviši smisao opstanka na Zemlji, upravo stoga, jer je beskonačna, nikada se ne završava. U beskrajnoj igri Niče je prepoznao i novu dimenziju vremena, kojom prevladava vreme shvaćeno na empirijski način, u tradicionalnoj filozofiji. Vremenu je dao karakter večnosti pri čemu se dimenzije vremena -prošlost i budućnost- stalno igraju u onom ekstatičnom "sada". Igra vremena, sa samim sobom, ima u Ničeovoj filozofiji metafizički prizvuk u smislu u kojem ona stalno iznova daje vrednost opstanka na Zemlji.

Igrom, prema Ničeovom mišljenju, nije određeno samo postojanje sveta kao takvog, već i postojanje čoveka tj. natčoveka koji predstavlja "smisao i so Zemlje". Život natčoveka se sastoji u igri rušenja starih i stvaranju novih tablica vrednosti pri čemu on iskazuje svet u njegovoj večnoj opstojnosti. Motivom beskrajne igre Niče natčoveka određuje kao biće koje postaje svesno vlastitih mogućnosti, koji počinje igrati svoju igru postojanja, kao suigrač kosmičke igre, koji počinje živeti slobodno prema onostranom biću, bez pripitomljavanja, koji preuzima na sebe "najveće težište". Ovim iz Ničea progovara sumanuta ekscentričnost što može izgledati kao simptom gubitka kontakta sa realnošću. Medjutim, ono što pred njim iskrsava kao ogromni zadatak, koji on nastoji ispuniti do kraja, jeste prevrednovanje svih dosadašnjih vrednosti. Kao što je već rečeno, život, volja za moć stvaraju novu vrednost ljudskog

postojanja koja stoji nasuprot hrišćansko-moralne vrednosti postojanja. Živeti nemoralno, kao "priroda", u Ničeovoj filozofiji znači rušenje postojećeg morala, religije, crkve, prava i države. To za moguću posledicu može imati iščezavanje nacionalnih, verskih, rasnih i drugih razlika među ljudima koje su u dosadašnjoj istoriji čovečanstva uveliko predstavljale prepreku u njihovim odnosima. Ono što Ničea posebno odlikuje, u odnosu na tradicionalnu zapadnu metafiziku, jeste to što je čoveka nastojao vratiti u "srce prirode", u njegovu telesnost. Način na koji on izvodi takvu vrstu reverzibilnosti je omogućena smrću Boga. Tek oslobodivši se ove vekovne zablude, čovek dobija mogućnost da krene novim putem i da započne novi život. Dosada je čovek živeo u senci nečega što je odavno mrtvo, beživotno. Filozofi su ranije bili metafizički zaslepljeni onostranošću, koja je delovala veoma čvrsto. Njen suštinski karakter se sastojao u žrtvovanju tela radi spasenja u onostranosti što je dalo čudovišan pečat dosadašnjoj istoriji čovečanstva. Čovek je u svojoj istoriji bio paradoksalno biće: s jedne strane je ostao biološka tajna, a s druge strane filozofski se nastojao transcendentirati. Taj raskorak je bio prisutan u celokupnoj istoriji civilizacije. Koliko će čovek uspeti još dugo da izdrži taj raskorak, ostaje da se vidi. Post-metafizičko mišljenje može u Ničeovoj filozofiji da pronadje novu perspektivu tumačenja sveta i čoveka, jer je hrišćanski Bog mrtav. Međutim, ono, za sada, taj raskorak nije ni konstatovalo, već ga je samo priznalo na margini. Čovek još uvek živi u raskoraku između smisla i besmisla, između ovostranosti i onostranosti, u senci još nepojmljenog iskustva.

Nihilistička poenta Ničeove kritike tradicionalne filozofije može se izraziti stavom: "*Dionis protiv Raspetog*". Obojici je patnja je identična, ali sa dva suprotna smisla. U Raspetoga patnja optužuje život, jer nije pravedan; kriv je zato što pati. Raspeti je u Ničeovoj filozofiji simbol onostranosti, nadzemaljskog života, karakterističan za hrišćanstvo, sokratovske i platonističke tendencije u tradicionalnoj filozofiji. U Dionisa život opravdava patnju, afirmiše patnju: život ne treba naknadno pravdati, jer je po sebi pravedan. Život Dionisa je dvoičan: jednu njegovu stranu sačinjava patnja, bol, smrt, a drugu radost, uživanje, radjanje. U tome se ogleda dionizijski pojam pravednosti, kao gradeći i razarajući način mišljenja, koji proizlazi iz volje za moć kao vrednosnog gledišta.

Pravednost je najviši oblik volje za moć koja ima za cilj vladavinu nad Zemljom. Pojmom pravednosti Niče prevazilazi dosadašnje perspektive u tumačenju sveta i čoveka tj. otvara put za nova gledišta. Razmišljati o svetu i čoveku, kroz prizmu večnog vraćanja istog, znači razmatrati ga u smislu gradećeg i razarajućeg načina mišljenja. Najfascinantnije i najosobenije u Ničeovoj filozofiji jeste upravo ovaj perspektivistički pogled na svet. U tom smislu večno vraćanje istog omogućava Ničeju da iskorači iz tradicionalne filozofije, da uspostavi novi način mišljenja, obrnutu sliku sveta i čoveka od dosadašnje⁵⁸. U predstavljanju novog načina mišljenja, svog pozitivnog programa, Niče je bio škrtiji nego u kritici tradicionalne filozofije. Međutim, pomnijim čitanjem i dubljim promišljanjem, shvatićemo da to nije tako. Od mislioca kao što je Niče dat je mnogo veći pozitivan program, mada to do sada nije bilo tako shvaćeno. Odgovornost za nerazvijanje pozitivnog programa snose kako Niče, tako i njegovi interpretatori koji su od njega načinili negatora i razarača. Razotrivanje hrišćanstva, kao poricanje života, u odnosu na Ničeov pozitivan program, može postati novi fundament post-metafizičke inteligencije. Nov način mišljenja ne treba da služi ni jednoj etabliranoj moći, već treba da ih demistifikuje, da ukaže na njihovu glupost. To je moguće jedino ukoliko mišljenje stvara, pronalazi, istražuje nove mogućnosti života, odnosno ukoliko potvrđuje život, proteruje sve negativno iz njega. U tom smislu nov način mišljenja je afirmativno mišljenje koje ukazuje na stvaralački i pronalazački izvor duha, što samim tim može biti mnogo bitnije od kritike koja joj prethodi. Filozofija se na taj način može shvatiti kao jedna

⁵⁸ U ovom kontekstu se nameće pitanje: Da li Niče misli metafizički? Kao što je već ranije napomenuto njegovo učenje o večnom vraćanju istog, jeste metafizičko u smislu u kojem ono određuje postojanje sveta i čoveka. Metafizika se ovde pojavljuje kao mogućnost svakoga čoveka i vlastite realizacije, odnosno, kako ju je Kant odredio u "*Kritici čistog uma*" (str. 43.), kao prirodnu dispoziciju (*metaphysica naturalis*). Čovek je u istoriji čovečanstva uvek gonjen vlastitom potrebom, a ne sujetom učenosti, da pokuša dati odgovor na večna pitanja koja se ne mogu rešiti pukim izvodenjem iz iskustva. Sam taj pokušaj traganja za odgovorom na večna pitanja, jeste metafizički. Čim se čovek uzdigne do metafizike, on u njoj zauvek i ostaje. Na taj način ni Niče ne uspeva da izbegne metafizičku zamku, već u njoj ostaje uveliko upleten. S obzirom na to, pitanje da li Niče stoji u istoriji zapadne metafizike kao jedna mislilačka figura, pored mnogih drugih, ili prevazilazi tu istoriju, postaje smisljeno. Mislilac, kao što je Hajdeger, je smatrao da je Niče samo "dovršitelj" tradicionalne metafizike, a njegova filozofija njen "završni oblik". Ukoliko bi to bilo tako, onda bi se negirao suštinski karakter Ničeove filozofije, njen stvaralački i eksperimentatorski duh, njena potreba za reprodukovanjem razlike u mišljenju, bila bi osporena svaka mogućnost plodotvornog razgovora sa Ničeom. Dok je Hajdeger nastojao da Ničea veže za tradicionalno – metafizičku filozofiju, Niče se uveliko oslobodio njene stege svojim učenjem o večnom vraćanju istog, u smislu u kojem mu ono otvara bezbroj novih perspektiva za filozofiranje.

avantura duha (*Hofstatter*), jedan ekperiment, izazov koji svakog istinskog filozofa prisiljava da misli, da baca u aktivnost, da afirmiše. Ona se otkriva kao pluralizam mišljenja, čiji se cilj sastoji u *tentati* njenih različitih mogućnosti. Takvo mišljenje, koje proizvodi razliku, treba da bude simbol jedne buduće filozofije koja će odrediti nov opstanak na Zemlji.

Verovati u nevinost prošlosti i budućnosti, verovati u večno vraćanje istog upućuje na dionizijski put mišljenja. Poimati to mišljenje značilo bi iskusiti vlastitu istoriju postojanja, sagoreti u vlastitom požaru. Možda bi se čitav filozofski i životni put Ničea mogao označiti kao dionizijski. Dionis je Ničeoov odgovor na osnovna pitanja o čoveku i svetu. Zapravo, Dionisom nam je Niče samo odškrinuo vrata kako bi pokušavali, iskušavali vlastite mogućnosti u traganju za odgovorima na tradicionalna filozofska pitanja.

Čovek je nepoznanica samom sebi. On je oduvek težio da otkrije samog sebe i svet u kome živi. Šta je čovek? Šta određuje čoveka kao takvog? Da li je čovekova sudbina određena metafizikom? Šta je svet? Kakva je interakcija između čoveka i sveta? To su metafizička pitanja pred kojima čovek stoji otvoren.

*

*

*

L I T E R A T U R A

PRIMARNA:

NIČE, FRIDRIH

Volja za moć, Izdavačko knjižarska radna organizacija Mladost, Zagreb, 1978.

Tako je govorio Zaratustra, Oktoih, Podgorica, 1978.

Vesela nauka, Grafos, Beograd, 1989.

Rodjenje tragedije, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1983.

Nesavremena razmatranja, Prosveta, Beograd, 1997.

Ecce Homo, Grafos, Beograd, 1988.

Dionisovi ditirambi, Grafos, Beograd, 1988.

Filozofija u tragičkom razdoblju Grka, Grafos, Beograd, 1979.

S one strane dobra i zla, Grafos, Beograd, 1980.

Putnik i njegova senka, Paideia, Beograd, 1998.

Sumrak idola, Grafos, Beograd, 1985.

Antihrist, Grafos, Beograd, 1988.

Knjiga o filozofu, Grafos, Beograd, 1984.

Zora, Moderna, Beograd, 1989.

Genealogija morala, Grafos, Beograd, 1983.

Izabrana pisma, Prosveta, Beograd, 1996.

Slučaj Wagner, Grafos, Beograd, 1988.

Twilight of the Idols, Duncan Large, Oxford, 1998.

Thus Spake Zarathustra, Tom Griffith MA, MPhil,
Wordsworth Editions, Great Britain, 1997.

SEKUNDARNA LITERATURA

Althaus, Horst: *Fridrih Niče*, Cid, Podgorica, 1999.

Bataj, Žorž: *O Niče*, književna zajednica Novi Sad, 1988.

Blondel, Žaklin: "*S onu stranu dobra i zla*" u Enciklopedijski rečnik političke filozofije II, izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad, 1993.

Barbarić, Damir: "*Preludiji*" Povijesno-filozofske studije, HFD, Zagreb, 1988.

Berger, L. Douglas: "*Nietzsche Contra Schopenhauer: The Construel of Eternal Recurrence*", <http://www.temple.edu/gradmag/summer99/berger.htm>

Deleuze, Gilles: *Nietzsche and Philosophy*, Columbia University Press, New York, 1983.

Delez, Žil: *Niče i filozofija*, Plato, Beograd, 1999.

Djurić, Mihailo: *Niče i metafizika*, Prosveta, Beograd, 1984.
Putevi ka Niče, Srpska književna zadruga, Beograd, 1992.
Utopija izmene sveta, Prosveta, Beograd, 1979.
Iskustvo razlike, Tersit, Bigz, Beograd, 1994.
Izazov nihilizma, Prosveta, Beograd, 1986.

Elijade, Mirče: *Mit i zbilja*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1970.

Fink, Eugen: *Nietzscheova filozofija*, Centar za kulturnu delatnost, Zagreb, 1981.

Fuko, Mišel: "*Niče, genealogija, istorija*", *Theoria*, broj 1, 1995, str. 79-96.
"*Igre moći*", *Theoria*, broj 1, 1995, str. 97-108.

- Forget, Phillipe:** *"Nietzsche i Postmoderna: stav/protiv/stavovi"*, časopis Filozofski godišnjak 3/1990, Institut za filozofiju Filozofskog Fakulteta u Beogradu, str. 94-108.
- Grlić, Danko:** *Friedrich Nietzsche*, Liber, Zagreb, 1981.
- Grgas, Stipe:** *"Večno vraćanje istog i amor fati"*, časopis Filozofska istraživanja HFD, Zagreb, 1989, sveska 1, broj 28.
- Granije, Žan:** *Niče*, Plato, XX vek, Beograd, 2000.
- Heideger, Martin:** *Uvod u Nietzschea*, tekst *"Nietzscheova metafizika"* Izdanja centra za kulturnu delatnost SSO Zagreb, 1980.
Doba slike sveta, Nietzscheova riječ "Bog je mrtav", studentski centar sveučilišta u Zagrebu, 1969.
Predavanja i rasprave, Plato, Beograd, 1999.
Evropski nihilizam-pet glavnih naslova u Ničeovom mišljenju, časopis Theoria, Filozofsko društvo Srbije, Beograd, 1978, broj 3-4, str. 125-131.
- Habermas, Jurgen:** *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb, 1988.
Saznanje i interes, Nolit, Beograd, 1975.
- Henrich, Dieter:** *"Temeljna struktura moderne filozofije"*, zbornik Filozofija u vremenu- filozofija modernog doba II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
- Heraklit:** *Fragmenti*, Grafos, Beograd, 1985.
- Hunt, H. Lester:** *"The Eternal Recurrence and Nietzsche's Ethic of Virtue"*, <http://144.92.98.103/ER&VIRT.htm>
- Kaufmann, Walter:** *Nietzsche Philosopher, Psychologist, Antichrist*, VINTAGE BOOKS, A Division Random House, New York, 1968.
- Kant, Imanuel:** *Kritika čistog uma*, Bigz, Beograd, 1976.
- Lewis, Call:** *"Nietzsche as Critic and Captive of Enlightenment"*, <http://www.scrye.com/~station/dissertation.html>
- Lowith, Karl:** *Svetska povest i dogadjanje spasa*, biblioteka August Cesarec, Svetlost, Sarajevo, 1990.
Od Hegela do Nietzschea, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
- Lukač, Djerdj:** *Razaranje uma*, Kultura, Beograd, 1966.

- Muller, Severin:** *"Da se svaki mogući poredak mora beskonačno puta pojaviti"-Konceptija "svijeta" u slici "vječnog vraćanja" u Nietzschea, Humea i J. L. Borgesa*, časopis Filozofska istraživanja, Zagreb, 1990, broj 38-39, sveska 5-6, str. 1429-1460.
- McDonald, Matt:** *"Eternal Recurrence"*, <http://www.wpunj.edu/wpcpages/sch-hmss/philosophy/COURSES/NIETNET/RECUR.HTM>
- Milošević, Nikola:** *Šta Lukač duguje Niče*, Slovo Ljubve, Beograd, 1979.
- Manfred, Frank:** *Conditio Moderna*, Svetovi, Novi Sad, 1995.
- Margrajter, Rajnhard:** *"Sveporicanje i svepotvrđivanje:osnov volje kod Šopenhauera i Ničea"*, zbornik Šopenhauer i savremena misao, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1990.
- Marmysz, John:** *"Spiritual Need and the Eternal Return"*, <http://users.aol.com/geinster/Spit.html>
- Ottmann, Hennig:** *"Kritika Lukacseve kritike Nietzschea"*, Theoria, 1-2/1984, str. 157-168.
- Sloterdijk, Peter:** *Mislilac na pozornici*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
- Semler, Stephanie:** *"Peter Greenway and Nietzsche's Eternal Return"*, http://www.hanover.edu/philos/film/vol_01/semmler.htm
- Steinhart, Eric:** *"Eternal Recurrence"*, <http://www.wpunj.edu/cohss/philosophy/courses/livedead/RETURN.HTM#RefZ2>
- Tepić, Petar:** *Povjesni smisao kritike religije u Marxa i Nietzschea*, izdanja centra za kulturnu delatnost, Zagreb, 1982.
- Vatimo, Djani:** *Kraj moderne*, Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1991.
- Warren, Mark:** *"Nietzsche i pojam ideologije"*, Theoria, 1-2/1984, str. 143-156.
- Wohlfart, Gunter:** *"Od Nietzschea do Heideggera"*, Theoria, 3-4/1982, str. 127-141.
- Whalen, Liam:** *"Chaos & Labyrinth"*, <http://www.wpunj.edu/wpcpages/sch-hmss/philosophy/COURSES/NIETNET/CHAOS.HTM>

Žunjić, Slobodan: *"Pojmovnost i metafora"*, Theoria, 3-4/1982, str. 87-97.